

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 7, Sayı/Issue: 3, 2018

Sayfa: 1726-1758

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[12-07-2018] – [10-09-2018]

Sûre Tefsirleri Çerçevesinde Abdülhay Üsküdârî'nin (ö. 1117/1705) Tefsir Anlayışı -Meryem, Yâsîn, Fetih, Rahmân, Nebe', Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfîtâr, Mutaffifîn ve Kevser Sûreleri-

Şükrü MADEN

Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Asst. Prof., Karabük University, Faculty of Theology, Department of Tafsir

Orcid ID: 0000-0002-7165-6299

madensukru@gmail.com

Öz

Bu çalışmada Abdülhay Üsküdârî'nin Meryem, Yâsîn, Fetih, Rahmân, Nebe', Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfîtâr, Mutaffifîn ve Kevser sûreleri üzerine yazdığı 11 sûre tefsiri incelenmektedir. Abdülhay Üsküdârî, 17 ve 18. yüzyıllarda yaşamış mutasavvıf, müfessir, vaiz ve şair olarak tanınan bir Osmanlı âlimidir. Çalışmada öncelikle Abdülhay Efendi ve eserleri hakkında bilgi verilmekte, ardından da te'lifi, üslubu, muhatap kitlesi, kaynakları ve tefsir yöntemi bakımından bu sûre tefsirleri değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Bazı Ulûmü'l-Kur'ân konularına dair görüşleri ile rivayet ve dirayete dayalı tefsir anlayışı üzerinde ise etraflıca durulmuştur. Vakıya uygun bir tefsir tarihinin yazılabilmesi, asr-ı saadetten bu yana kesintisiz devam eden tefsir literatürün çok yönlü olarak araştırılması ile mümkün olabilir. Bu açıdan bu çalışma ile müfessirin yaşadığı dönem ve coğrafyanın tefsir üslubu, kaynakları ve tefsir anlayışına dair veri sunacak tespitlere ulaşılması hedeflenmektedir. Abdülhay Efendi'nin bir mutasavvıf olmasına rağmen işârî yorumlardan ziyade beyânî açıklamalara yer verdiği görülmektedir. Dirayet yönü güçlü olan eserin Osmanlı dönemi meşâyihunun ilmî seviyesinin yüksekliğini göstermesi açısından iyi bir örnek olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı, Abdülhay, Üsküdar, Celvetiyye, Sure.

Adulharry Uskudari's (1117/1705) Understanding of Tafsir in the interpretation of the Chapters of Maryam, Yasin, al-Fath, al-Rahman, al-Naba, al-Naziat, Abasa, al-Takwir, al-Infitar, al-Mutaffifin and al-Kawthar

Abstract

A well-known Ottoman scholar, mufassir, sufi, preacher and poet, Abdulharry Uskudari who witnessed both 17th and 18th century interpreted some Qur'anic chapters. This study deals with his interpretation of eleven chapters including Maryam, Yasin, al-Fath, al-Rahman, al-Naba, al-Naziat, Abasa, al-Takwir, al-Infitar, al-Mutaffifin and al-Kawthar. It firstly introduces the life and works of Uskudari, and then examines these works in terms of his authorship, methodology and style, references and audience. The views of al-Uskudari on some topics of the Qur'anic sciences and his understandings of tafsir based on dirayah (reason) and riwayah (narration) are in detail discussed. Ascertainment of an accurate history of tafsir may only be achieved through multifaceted researches about the literature formed by efforts to comprehend the Qur'an that continue since the Prophet's era. From this point of view, by means of the study it is aimed to reach findings which provide data about the methodology and references used in tafsir works as well as understandings of tafsir in the time and the environment in which the mufassir lived. Although Abdulharry Uskudari is a being Sufi, it appears that his explanations are linguistic rather than related with Sufism. It can be said that the work with a strong rational aspect is a good example of the height of the scientific level of the Ottoman Sufis.

Keywords: Tafsir, Ottoman, Abdulharry, Uskudari, Jalwatiyya, Qur'anic chapter.

Giriş

Allah'ın muradını anlama çabaları ilk dönemden bu yana devam etmiş ve bunun sonucu olarak geniş bir tefsir literatürü ortaya çıkmıştır. Tefsir literatürü içinde Kur'an-ı Kerim'i başından sona tefsir eden eserler daha çok meşhur olmuştur. Ancak müfessirlerin bilinçli tercihi ya da idarî ve dünyevî meşguliyetler, ömrün vefa etmemesi ve sağlık sorunları gibi çeşitli sebeplerle pek çok tefsirin eksik kaldığı veya tam tefsirler yerine sûre tefsirlerinin yazıldığı da bilinmektedir. Bazı tefsirler ise günümüze kısmî olarak intikal edebilmiştir. (Demir, 2006, s. 95). Özellikle Osmanlı döneminde Fâtiha, En'âm, Yûsuf, Kehf, Yâsîn, Fetih, Rahmân, Mülk, Nebe', Kadir, Nasr ve İhlâs sûreleri hem içerikleri hem de faziletlerine dair rivayetlerin etkisiyle Arapça ve Türkçe olarak çokça tefsir edilmiştir.¹

Abdülhay Üsküdârî (ö. 1117/1705) eserleriyle bu alana katkı vermiş Osmanlı âlimlerinden biridir. Üsküdârî; mutasavvıf, müfessir, vaiz ve şair olarak tanınmaktadır. Üsküdar'daki Azîz Mahmûd Hüdâyî Âsitânesi on birinci post-nişîni olarak Celvetiyye tarikatının önde gelen meşâyihinden olmuştur. Bu çalışmada onun kütüphane kataloğuna *Tefsîr-i Ba'z-ı Suver-i Kur'âniye*² adıyla kaydedilmiş olan 11 sûre tefsiri incelenmektedir. Yazma halindeki bu eserde Meryem, Yâsîn, Fetih, Rahmân, Nebe', Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfitâr, Mutaffifîn ve Kevser sûreleri tefsirleri yer almaktadır.

Abdülhay Üsküdârî'nin henüz akademik bir çalışmada incelemeye konu olmaması bu sûre tefsirleri hem onun âlim-mutasavvıf şahsiyeti hem de eserin Kur'an ilimleri ve tefsire dair zengin içeriği itibariyle ilgiyi hak etmektedir. Çalışmada öncelikle Abdülhay Efendi hakkında bilgi verilecek ardından da eserin te'lif süreci, müfessirin üslubu ve istifade ettiği kaynaklar üzerinde etraflıca durulacaktır. Müfessirin tefsir anlayışı ise bazı Ulûmü'l-Kur'an konularına dair görüşleri, eserde takip ettiği tefsir yöntemi ve müfessirin çeşitli vesilelerle değindiği konular açısından incelemeye tabi tutulacaktır. Vakıya uygun bir tefsir tarihinin yazılabilmesi için hala birçoğu yazma halinde bulunan bu dönem tefsir literatürünün çok yönlü olarak incelenmesi faydalı olacaktır. Bu çalışma ile müfessirin

¹ Osmanlı döneminde kaynakları, muhtevası ve metodolojileri itibariyle çok yönlü olarak değerlendirilmesi gereken tam tefsirler, kısmî tefsirler, sûre ve âyet tefsirleri, tefsir hâşiyeleri, çeviri tefsirler, tefsir makaleleri ve tefsire dair veri içeren çeşitli eserler olarak pek çok çalışma bulunmaktadır. İlgili tefsir literatürü ve değerlendirmesi için bkz. Abay, 1999, s. 250-299; Demir, 2006, s. 79-506; Doğan, 2011, s. 31-230; Mertoğlu, 2011, s. 14-22, Abay, 2011, s. 75-136; Binşik ve Arpa, 2011, s. 191-232; Maden, 2011, s. 241-272; Öztürk, 2012, s. 82-84, 147-149; Kaya, 2012, s. 302-336; Binşik, 2012, s. 199-240; Aydar, 2017, s. 59-177.

² İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. NEKTY02201.

yaşadığı dönem ve coğrafyanın tefsir üslubu, kaynakları ve tefsir anlayışına dair veri sunacak tespitlere ulaşılması hedeflenmektedir.

1. Abdülhay Üsküdârî

Abdülhay Efendi, Edirne’de doğmuştur. Azîz Mahmûd Hüdâyî’nin (ö. 1038/1628) halifesi Saçlı İbrâhim’in (ö. 1075/1664)³ oğludur. Doğum tarihine dair kaynaklarda bir bilgi bulunmaz. Ancak kendisi yarım kalan Meryem sûresi tefsirinin başında 76 yaşında olduğunu ifade etmektedir (Abdülhay, vr. 117^a). Meryem sûresi tefsirinin 36. âyet ile eksik kalması sebebiyle Abdülhay Efendi’nin 76 yaşında veya ondan birkaç yıl sonra vefat ettiği varsayılabılır. Buna göre 1041/1631-1632 yılında veya birkaç yıl önce doğmuş olmalıdır. Tefsirinde kendisini Üsküdârî nisbesiyle tanıtmaktadır (Abdülhay, vr. 82^a, 117^a). “Edirnevî” ve “Celvetî” nisbeleriyle de meşhurdur. Eğitimi ve tasavvuf adabını babasından edinmiştir. Babasından Celvetiyye hilafeti aldıktan bir süre sonra 1660 senesinde o dönem Rumeli Çirmen sancağında yer alan bugün Bulgaristan dahilindeki Akçakızanlık kazasında bulunan Alâeddin Efendi Zâviyesi’ne şeyh olmuştur. 1664 tarihinde ise babasının vefatıyla boşalan Edirne Selimiye Camii vaizliği ve bu camiin tekke şeyhliğine getirilmiştir. Yirmi küsur yıl bu görevini sürdürmüştür. 1686 yılında İstanbul’da Kadırga’daki Sokullu Mehmed Paşa Zâviyesi’nin şeyhliğine görevlendirilmiştir. Bu sırada Eminönü Yeni Cami vaizliği görevini de ifa etmiştir. 1691 yılında Selami Ali Efendi’nin vefat etmesi üzerine Üsküdar’daki Azîz Mahmûd Hüdâyî tekkesinin 11. post-nişîni olmuştur. Vefatına kadar 14 yılı aşkın bir süre bu vazifede kalmıştır. Abdülhay Üsküdârî 29 Receb 1117/16 Kasım 1705 Pazartesi günü vefat etmiştir. Kabri Üsküdar’da Halil Paşazâde Mahmûd Bey Türbesi’ndedir.⁴ Oğlu Mehmed Emin Üsküdârî (ö. 1149/1736) hemen her ilimle ilgili eser kaleme almış tanınmış bir Osmanlı âlimidir.⁵

³ Saçlı İbrahim Efendi hakkında bkz. Şimşek, 2006, c. 2, s. 104; Gönel, 2014, <http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=6085> (20.06.2018).

⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Sâlim, 1315, s. 462-463; Ayvansarayî, 1281, c. 2, s. 199; Süreyya, 1996, c. 1, s. 114; Bursalı, 1333-1342, c. 1, s. 125; Vassâf, c. 3, s. 21; Özcan, s. 227-228; Muslu, 2004, s. 429-430; Şimşek, 2006, s. 106-107; Tiryaki ve Gökdağ, 2016, <https://islamansiklopedisi.org.tr/uskudari-mehmed-emin> (06.07.2018); Türkoğlu, 2018, s. 167-168.

⁵ Mehmed Emin Üsküdârî hakkında bkz. Tiryaki ve Gökdağ, 2018, <https://islamansiklopedisi.org.tr/uskudari-mehmed-emin> (06.07.2018).

Eserleri:

Fethu'l-Beyân li-Husûli'n-Nasr ve'l-Feth ve'l-Emân: Arapça Fetih sûresi tefsiri olup yazma halindedir.⁶ Te'lifi 1107/1695 tarihinde bitmiştir. Abdülhay Efendi Avusturya seferine çıkacak olan Padişah II. Mustafa ve ordunun muzaffer olması için dua niyetiyle Fetih sûresi üzerine bu tefsiri kaleme aldığını ifade etmiştir. Eserde başta tefsirler olmak üzere birçok kaynaktan yararlanılmıştır. Tefsirde rivayet ve dirayete dayalı beyânî açıklamalar hakimdir. Abdülhay Efendi dilbilimsel ve yer yer kelâmî ve fikhî açıklamalar yapmıştır. Ehl-i Sünnet ve Hanefî mezhebi çizgisinde yorumlar ortaya koymuştur. Eserde bazı âyetler tasavvufî açıdan da tefsir edilmiştir.⁷

Tefsîr-i Ba'z-ı Suver-i Kur'âniye: Abdülhay Üsküdârî'nin 11 sûre üzerine yazdığı tefsirlerin derlenmesinden oluşmaktadır.⁸ Aşağıda eserle ilgili ayrıntılı bilgi verilecektir.

Tercüme-i Kasîde-i Bürde: Abdülhay Efendi bu eserinde Bûsirî'nin (ö. 695/1296) Peygamber Efendimiz için yazdığı *Kasîde-i Bürde*'sini nazmen tercüme etmiştir.⁹

Şerh-i Gazel-i Hacı Bayrâm-ı Velî: Hacı Bayrâm-ı Velî'nin (ö. 833/1430) "Çalabım bir yâr yaratmış iki cihân arasında" mısraı ile başlayan şiirine yazdığı küçük bir şerhtir.¹⁰ Abdülhay Üsküdârî beyitlerde geçen "şâr" (şehir) kelimesini her bir beyitte farklı anlamlara gelecek şekilde yorumlamıştır.¹¹

Şiirleri: Abdülhay Üsküdârî aynı zamanda bir şairdir. Kaynaklarda bir *Dîvançe*'sinden bahsedilmektedir. Ancak günümüzde böyle bir esere rastlanılmamıştır (Ayvansarayî, 1281, c. 2, s. 199; Süreyyâ, 1996, c. 1, s. 114; Bursalı, 1333-1342, c. 1, s. 125-126; Vassâf, c. 3, s. 21; Özcan, 1998, s. 228). Çeşitli güfte mecmualarındaki manzûmeleri onun iyi bir şâir olduğunu göstermektedir. "Abdülhay" mahlası ile yazdığı ilâhilerinin büyük kısmı bestelenip İstanbul tekkelerinde okunmuştur (Sâlim, 1315, s. 462; Vassâf, c. 3, s. 21; Erdemir, 1999, s. 15-18).

⁶ Bkz. Abdülhay Celvetî, *Fethu'l-Beyân li-Husûli'n-Nasr ve'l-Feth ve'l-Emân*, Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 34.

⁷ Eser hakkında bkz. Maden, 2017, s. 207-240.

⁸ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. NEKTY02201.

⁹ Nuruosmaniye Yazma Eser Ktp., Nuruosmaniye, nr. 3733.

¹⁰ İstanbul Üniversitesi Nadir eserler Kütüphanesi, nr. NEKTY06678; İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmalar, nr. 0997.

¹¹ Eser hakkında bkz. Akkaya, 2016, c. 2, s. 471-478; Türkoğlu, 2018, s. 170-173. Türkoğlu eserin transkripsiyon metnini de neşretmiştir. Bkz. Türkoğlu, 2018, s. 174-177.

Kaynaklarda Abdülhay Efendi'nin *Şerh-i Gazel-i Hazret-i Hüdâyî* adlı bir eseri ile *bestelerine* de değinilmektedir. Ancak bu eserlere ulaşılamamıştır (Vassâf, c. 3, s. 21; Özcan, s. 228).

2. Tefsir Anlayışı

2.1. Yazmanın Özellikleri ve Eserin Te'lifi Hakkında Bilgiler

Meryem, Yâsîn, Fetih, Rahmân, Nebe', Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfîtâr, Mutaffifîn ve Kevser sûrelerinin tefsirlerini içeren bu yazma İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi NEKTY02201 numarada kayıtlı olup araştırmalarımıza göre başka bir nüshası bulunmamaktadır. 123 varaktır. Gayet okunaklı bir nesih hattı ile yazılmıştır. Her bir sayfa 19 satırdan oluşmaktadır. İlk yirmi varakta yoğun, kalanında ise nadiren der-kenar açıklamaları bulunur. Âyetler ve bazı dikkat ifadeleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ser-levha mihrâbiyeli ve tezhîblidir.

Sûrelerin tefsirlerinin ne zaman kaleme alındığına dair yazmada Fetih sûresi hariç bir bilgi yer almamaktadır. Fetih sûresi tefsirinin yazımına mukaddime kısmında 1114 senesi Ramazan (1703, Ocak) ayında başlandığına dair okunmayı zorlaştıracak derecede oldukça silik bir ibare bulunmaktadır (Abdülhay, vr. 41^b). Buna göre Abdülhay Efendi, bu yazma içindeki Fetih sûresi tefsirini vefatından 3 yıl 10 ay önce yazmaya başlamıştır.

Abdülhay Üsküdârî yalnızca Rahmân ve Nebe' sûrelerinin tefsirlerinin te'lifinin tamamlandığını belirtmiştir. Ama tarih vermemektedir (Abdülhay, vr. 82^a, 91^b). Diğer sûrelerin tefsiri bitir bitmez sonraki sûrenin tefsirine geçmiş, bir bitiş tarihi belirtmemiştir. Bu durum, o sûrelerin birbirine yakın dönemde te'lif edildiğini gösterebileceği gibi başka bir sebebe de dayanabilir.

Bir bütün olarak eserin müstensih ve istinsah tarihi hakkında da yazmada bir bilgi yer almamaktadır. Eserin bu hali ya müstensih tarafından derlenmiş ya da derlenmiş bir nüshadan istinsah edilmiş olsa gerektir. Eser kütüphane kataloğuna *Tefsîr-i Ba'z-ı Suver-i Kur'âniye* ismiyle kaydedilmiştir. Bu isim kuvvetle muhtemel içeriğe bakılarak "Bazı Kur'an sûrelerinin tefsiri" anlamında kütüphaneci tarafından verilmiştir. Bu sebeple eserin müfessir tarafından verilmiş

bir isminden de söz edilememektedir. Yine eserde bir sultan, devlet büyüğü ya da otoriteye ithaf da yer almamaktadır.

Sûrelerin tefsirleri, yazmada Meryem sûresi hariç mushaf sırasına göre sıralanmıştır. Yazmanın en sonunda yer verilen Meryem sûresi tefsiri eksik olup 36. âyette bitmiştir. Meryem sûresi tefsirinin mushaf sıralamasında diğer sûrelerden önce olmasına rağmen yazmanın sonuna alınması da muhtemelen yarım kaldığı içindir. Bu sûrenin tefsiri sayfanın ortasında satır ortalanarak kesildiğinden tefsirin müstensih tarafından eksik bırakıldığı değil, Abdülhay Efendi tarafından tamamlanamadığı söylenebilir.

Müfessirin kendisini sûrelerin mukaddime kısmında "Üsküdar'daki Azîz Mahmûd Efendi Âsitânesi'nde seccâde-nişîn Abdülhay el-Üsküdârî fakîr" olarak tanıtmıştı (Abdülhay, vr. 66^b, 82^a), bu tefsirlerini Âsitâne şeyhi iken kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Rahmân sûresinin tefsirini yazdığı sırada yaşlı olduğunu (Abdülhay, vr. 66^b), Meryem sûresine yazdığı tefsirde ise ömrünü Kur'an tefsiri ve hadîs-i nebeviyye nakline sarf ettiğini ve 76 yaşına ulaştığını belirtir (Abdülhay, vr. 117^a).

Yazmada yer alan sûre tefsirlerinden Fetih, Rahmân, Nebe' ve Meryem sûrelerinin başında müellif o sûreleri tefsir etme sebep ve gayesi ile hedeflediği muhatap kitlesi hakkında bilgi vermektedir. Müfessir bu tefsirlerini kaleme alırken daha çok uhrevî ve manevî beklentiler içindedir. Onun uhrevî gayesi Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak ve ahiret sevabı elde etmektir. Örneğin o, Fetih sûresine yazdığı tefsir için şu ifadeleri kullanmaktadır:

Pes ma'lûm ola ki, iş bu bin yüz on dört Ramazân-ı şerîfi geldikde bir mü'min Ramazân'da bir nâfile amel işlese farz sevâbı verilir. Eğer farz işlese yetmiş kat ecir verilir. Ba'de't-teemmül ve't-tefekkür Kur'ân'dan efdâl bir amel bulmadım ki ol ameli işlemekle kavullâhi Teâlâ'nın hoşnudluğuna vâsıl ola (Abdülhay, vr. 41^b).

Abdülhay Efendi diğer sûrelerin tefsirinde ise mü'minin kurtuluşuna vesile olacak bir ahiret azığı, öldükten sonra sevabı kesilmeyecek, duaya vesile faydalı bir ilim olarak sadaka-i câriye bir amel olması için Kelâmullâh'a hizmetten evlâ bir ibadet olmadığından bu sûreleri tefsir ettiğini belirtir (Abdülhay, vr. 66^b-67^a, 82^b, 117^a).¹²

¹² Genel olarak yazarların bir eser yazmaya girişirken taşıdıkları geride bir yadigâr eser bırakarak unutulmamayı istemek, öldükten sonra hayır dua ile anılmak ve amel defterini açık tutmak gibi uzak niyetleri eserlerinin kendisinden sonraki nesillerce okunacağına ve eserlerinden yararlanılmaya devam edileceğine inandıklarını göstermektedir. Bu onların eserlerine olan güvenleri ve geleceğe ilişkin temennilerine de işaret eder. (Fazlıoğlu, 2017, s. 210-211.)

Abdülhay Efendi'nin bir takım yakın-manevî hedefler de taşıdığı söylenebilir. O, bu eserinin hem kendi nefsi hem de mü'min kardeşleri için faydalı olmasını temenni etmektedir. Zira onun bu tefsiri yazmaktaki öncelikli amacı Kur'an'ın öğütleri ile kalbini mâmûr eylemektir (Abdülhay, vr. 42^a, 82^a).

2.2. Dil ve Üslubu

Abdülhay Efendi'nin eserinde tefsirlerin yaygın biçimde kaleme alındığı Arapçayı değil de Türkçeyi tercih etmesi,¹³ hedeflediği muhatap kitleleriyle ilgilidir. Bu, onun ulema veya medrese talebelerini aşan Türkçe okur yazar halk ve devlet erkânı dahil olmak üzere çok geniş bir kitleyi hedeflediğini göstermektedir. Çünkü kendisi hem cami vaazlarında hem de Üsküdar'daki Hüdâyî Âsitânesi'nde toplumun her kesiminden insanlarla muhatap olmuştur. Nitekim onun "Tefsîr Arabî yazılsa herkes zevklenemez" (Abdülhay, vr. 42^a) ifadesinden umduğu faydanın daha yaygın olmasını istediği için tefsirlerini Türk dilinde yazdığı anlaşılmaktadır.¹⁴ Esasında Türk dilinde yazılan eserlerin "faydasının yaygın olması"na dair istek, çoğu Türkçe yazmada karşılaşılan bir temennidir.¹⁵ Ayrıca bu hususun eserlerini Türkçe kaleme alan yazarların sahip olduğu dil bilincini ve Türkçe konuşan halka mensubiyet duygusunu gösterdiği söylenebilir (Fazlıoğlu, 2017, s. 229).¹⁶

Abdülhay Efendi'nin sûre tefsirleri genel itibariyle birbiriyle benzer bir üslup ile te'lif edilmiştir. Sûrelerin tefsirinin başındaki dua - Meryem ve Kevser sûreleri hariç-, anlam itibariyle sûrenin içeriği ile ilişkilendirilmiştir. Sözelimi Mutaffifin sûresine "Şiddetli azabı (veyli) eksik ölçüp tartanlara (mutaffifin) kılan, iyileri (ebrâr) illiyyîne yükselten Rahmân ve hesap günü onlara cenneti ve cennet nimetlerini veren Rahîm Allah'ın adıyla" (Abdülhay, vr. 110^a)¹⁷ diyerek başlamıştır.

¹³ Eserleri kısmında belirtildiği üzere *Fethu'l-Beyân* adlı tefsiri Arapçadır.

¹⁴ Diğer benzer temennileri için bkz. Abdülhay, vr. 42^a, 66^b-67^a, 82^b.

¹⁵ Farklı örnekleri için bkz. Fazlıoğlu, 2017, s. 229-241.

¹⁶ Aslında Abdülhay Efendi'nin tefsirini Türkçe yazmayı tercih etmesi kendisinden önceki tefsir literatüründe de görülmektedir. Türkler müslüman olmalarıyla birlikte başta Kur'an tercümeleleri, Türkçe Kur'an lügatleri, Türkçe tefsir çevirileri ve Türkçe tefsirler olmak üzere farklı alanlarda yazılmış veya çevrilmiş eserler ortaya koymuşlardır. (Eserler için bkz. Kut, 1999, s. 26-68; Mertoğlu, 2011, s. 11-12; Binşık ve Arpa, 2011, s. 194-229; Binşık, 2012, s. 202-238.)

¹⁷ Aynı üsluba sahip diğer dua cümleleri için bkz. Abdülhay, vr. 41^b, 66^b, 82^a, 91^b, 98^b, 103^a, 107^b.

Abdülhay Efendi, âyetlerin tefsirine geçmeden önce sûrenin isimleri, mekkî-medenî oluşu, nüzûl sebebi, fezâiline dair rivayetler, sûredeki âyet, kelime, harf sayısı ve havâssı gibi sûre ile ilgili ön bilgilere yer vermektedir.

Diğer sûrelerden farklı olarak Yâsîn sûresinin 13-28. âyetleri Habîb-i Neccâr kıssası olarak anlatılan rivayetler çerçevesinde hikaye üslubu ile tefsir edilmiştir (Abdülhay, vr. 4^b-10^a). Fetih sûresi tefsirinin başında da sûrenin nüzûl sürecini anlatan umre yolculuğu, Hudeybiye anlaşması ve Mekke'nin fethiyle ilgili gayet uzun bir siyer anlatisi bulunmaktadır (Abdülhay, vr. 43^b-49^b).

Meryem ve Yâsîn sûreleri hariç diğer sûrelerin tefsirinde birçok defa Arapça iktibaslar yer almıştır. Müfessir iktibaslarını nadiren tercüme etmiş, genelde ilgili ibareleri alıntulamakla yetinmiştir. Metin içinde bu şekilde o kadar çok Arapça cümle veya pasaj bulunmaktadır ki tefsir, dili itibariyle kısmen Türkçe-Arapça memzûc bir tefsir sayılabilir.

Abdülhay Efendi'nin üslubu çeşitli kaynaklardan alıntılanan Arapça ibareleri hesaba katmazsak Rahmân sûresinin 6. âyetinin tefsirine dair aşağıdaki örnekte de görüleceği üzere günümüz Türkçesinde dahi çok rahatlıkla anlaşılabilir olacak sadeliktir:

“وَالنَّجْمِ وَالشَّجَرِ يَسْجُدَانِ ﴿٦﴾” Yeryüzünde yukarı kalkmayan otlar, nebâtât; karpuz ve kavun ve hıyar ve kabak ve dahi bunun emsâli yer üstünde olan havaya kalkmayan otlar. Şecerden murâd budaklı ağaçlar her ne kadar meyve ağacı var ise cümlesi, buğday sâkı buna dâhildir. *Yescüdân*; Allâh'a secde ederler. Yani gölgesi yere yayılması secdedir. Evvel-i nehârda âhir-i nehârda yüzlerin yere sürerler. Yahud otlar ve ağaçlar gece ve gündüz Allâh'ı tesbîh ederler demek ola. Yahud göklerde olan yıldızların cümlesi ve yerde olan otların cümlesi akşamda ve sabâhta Allâh'ı tesbîh ederler demek ola. Gûyâ Rabbimiz Allâh bize hitâb eyleyip buyurdu ki; Ey gâfiller, siz gaflette yatarsuz ammâ göğün zîneti olan yıldızlar ve yerin zîneti olan otlar ve ağaçlar hâlikları olan Allâh'a mutî' ve munkâddırlar. Ve cümlesi vahdâniyyet-i Mevlâyâ şâhidlerdir (Abdülhay, vr. 68^{a-b}).

Abdülhay Efendi, bazı açıklamalarında okura geniş bir perspektif çizerek okuru âyetin tefsirine dair farklı ihtimal ve görüşlerden haberdar etmiştir. Örneğin; müfessire göre Fetih sûresi 2. âyetteki “وَيُنِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ” ifadesinde Allah'ın tamamlayacağı nimetten muradın ne olduğu konusunda dini üstün kılmak, peygamberlik ve hükümranlığin birlikte olması, şefâat-i âmme ihsânı veya hac gibi farklı ihtimaller söz konusudur (Abdülhay, vr. 50^b). Abdülhay Efendi

“عَلَّمَهُ الْبَيَانَ” (Rahmân 55/5) âyetinde Allah’ın öğrettiği ifade edilen “beyân”ın ise dini ve dünyevi meseleler, helal ve haram, hayır ve şer veya Kitap olduğu gibi farklı yorumlara yer vermiştir (Abdülhay, vr. 67^b-68^a). Yine onun “عَنِ النَّبَاِ الْعَظِيمِ” (Nebe’ 78/2) âyetiyle ilgili açıklamasına göre “büyük haber” ile Kur’an, kıyamet günü, öldükten sonra yeniden dirilmek, Hz. Peygamber’in çağrısı kastedilmiş olabilir (Abdülhay, vr. 83^a).

Abdülhay Efendi’nin soru-cevap üslubuna da müracaat ettiği görülmektedir. O bu yolla âyetlerin tefsiriyle ilgili varid olan veya zihne takılması muhtemel soruları gündeme getirmekte ve cevaplandırmaktadır. Söz gelimi o, Yâsîn sûresi için “Allâh Azîmü’ş-Şân’ın kasem ile bed’ etmesinde hikmeti nedir? Eğer kâfirlere inandırmak için ise yine inanmazlar ve eğer mü’minlere inandırmak ise onlar bilâ kasem inandılar. Kasem ile bed’ etmeğe hâcet yoktur.” soru ve itirazını gündeme getirir. Abdülhay Efendi bu suale verdiği cevapta; kasemle te’kid kastedildiği, kasemin de bir te’kid türü olduğunu belirtir (Abdülhay, vr. 2^a). Yine “وَيَهْدِيكَ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا” (Fetih 48/2) âyeti hakkında “Sultân-ı Enbiyâ ümmetini tarîk-ı müstakîme hâdî iken hidâyet Resûlullâh’ın hakkında nice olur?” sorularının varid olduğundan bahseder. Ona göre burada maksat peygamberin hidayet üzere daim ve sabit olmasıdır. Bir başka görüşe göre de Resûlullâh’ın hidayet üzere olduğunu anlatmak için âyette böyle buyrulmuştur (Abdülhay, vr. 50^b).

Abdülhay Efendi’nin nadiren de olsa “fasl” adı altında özel bahisler açarak konuyla ilgili geniş malumat verdiği görülmektedir. Örneğin “Sûra üflenir. Bir de bakmışsın ki onlar kabirlerinden kalkıp rablerine doğru koşuyorlar.” (Yâsîn 36/51) âyetinin tefsirinde kıyamette sûra kaç kere üfürüleceği ve her bir üfleşte yaşanacak şeyler hakkında sekiz sayfayı bulan oldukça uzun kelâmî bilgiler aktarmıştır (Bkz. Abdülhay, vr. 21^b-25^a).

Bir vaiz ve tekke şeyhi olarak Abdülhay Üsküdârî tefsirinde bazı ibret verici hikayeler anlatmış (Abdülhay, vr. 26^a, 40^{a-b}), nasihatlerde bulunmuştur. Aşağıdaki ifadeler onun vaaz üslubunu kullandığını göstermektedir:

Rivâyet olunur ki mâ-i Nîsân’da yağın yağmurun katarâtı denize düşükdüde sedef dedikleri hayvân ağzını açar. Büyük katre

düşükde isâbet eyleyip yutarsa büyük inci olur, küçük düşükde hurda inci olur. Ba'dehû Nîsân yağmuru karaya yağdıkdâ yılan ağzını açar. Yılan karnına isâbet eyleyen zehr olur. Hey Kâdir-i Mutlak Allâh yağmur suyunu sedef ağzına korsun inci kılarısın, yılan ağzına korsun zehr kılarısın. İşte Kur'ân dahi böyledir. Kaçan tâlib-i esrâr olan mü'min-i hâlisin kulağına girer, kalbine vâsıl olur, nûr olur, burhân olur. Kaçan gâfiller kalbine girer; dalâlet olur. Allâhümme âfinâ min sû'l-hâli ve seyyiâti'l-a'mâli. [Allahım bizi kötü halden ve kötü amellerden korusun] (Abdülhay, vr. 86^a).

2.3. Tefsir Kaynakları

Abdülhay Efendi'nin bu sûre tefsirlerini nispeten geniş bir tefsir literatürüne müracaat ederek kaleme aldığı söylenebilir. Eserde en çok atıf yapılan tefsir bir başka Osmanlı âlimi olan Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*'idir (Abdülhay, vr. 60^b, 70^b, 76^a, 91^a, 113^b, 116^a, 117^a). Yine Abdülhay Efendi dirayet ağırlıklı tefsirlerden Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Ya'kûtü't-Te'vîl* (Abdülhay, vr. 94^a, 103^a), Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *et-Teysîr* (Abdülhay, vr. 68^a, 76^a, 43^b), Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* (Abdülhay, vr. 117^a), Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Abdülhay, vr. 22^b, 25^a), Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *et-Tefsîrü'l-Kebîr* (Abdülhay, vr. 52^b, 72^a, 105^a), Ebü'l-Bekâ el-Ukberî'nin (ö. 616/1219) *İ'râbü'l-Kur'ân* (Abdülhay, vr. 53^a, 57^b), Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* (Abdülhay, vr. 22^b), Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-Tenzîl* (Abdülhay, vr. 86^b, 117^a), Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-Tenzîl* (Abdülhay, vr. 110^b), Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-Muhît* (Abdülhay, vr. 52^b), İbn Âdil ed-Dımaşkî'nin (ö. VIII/XIV) *el-Lübâb fi Ulûmi'l-Kitâb* (Abdülhay, vr. 113^a), Şehâbeddîn es-Sivâsî'nin (ö. 860/1456 [?]) *Uyûnü't-Tefâsîr* (Abdülhay, vr. 110^b, 117^a) ve Mirzacan Habîbullâh ed-Dihlevî'nin (ö. 994/1586) *et-Tefsîr*'inden (Abdülhay, vr. 59^a, 65^a)¹⁸ iktibaslarda bulunmuştur.

Rivayet ağırlıklı tefsirlerden ise Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Abdülhay, vr. 104^b), Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Abdülhay, vr. 14^a), Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-Tenzîl* (Abdülhay, vr. 116^a, 117^a), Ebü'l-Meânî Muâfâ b. İsmâîl el-Mevsilî'nin (ö. 630/1233) *Nihâyetü'l-Beyân*'ından (Abdülhay, vr. 100^a) yararlanmıştı.

¹⁸ Abdülhay Efendi Mirzacan'ın tefsirinden bahsetmektedir. Mirzacan'ın Fetih sûresiyle ilgili *Envârü't-Tenzîl* hâşiyesi (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 246.) bulunmaktadır. İlgili iktibasın Fetih sûresinde yer alması hasebiyle müfessir bu hâşiyeyi ya da Mirzacan'a ait bir başka Fetih sûresi ya da diğer bir eseri de kastediyor olabilir.

Osmanlı dönemi tefsirlerinin kaynaklarının tespiti açısından eserin dayandığı bu geniş tefsir literatürüne dikkat çekilmesi önemlidir.

Bununla birlikte Abdülhay Efendi her zaman tefsirlerin isimlerini zikretmez. Çoğunlukla müfessiri belirtmekle yetinir. Bu sebeple bazı müfessirlere diğer tefsirler yoluyla atıf yapmış olması muhtemeldir. Sözelimi Kelbî (ö. 146/763) (Abdülhay, vr. 73^b, 101^a), Mukâtil (ö. 150/767) (Abdülhay, vr. 94^a, 105^a), Zeccâc (ö. 311/923) (Abdülhay, vr. 63^a, 105^a, 111^a, 111^b) ve İbn Ebî Hâtim'e (ö. 327/938) (Abdülhay, vr. 85^b) *el-Vasît, el-Keşşâf, et-Tefsîrü'l-Kebîr* veya başka bir tefsir yoluyla başvurmuş olabilir.

Abdülhay Efendi, tefsir kaynaklarının bir kısmına ise genel ifadelerle işaret etmiştir. “Bazı müfessirine göre, bazı tefâsîrde, müfessir der ki, ehl-i tefsîr erbâb-ı te’vîl demişler ki...”¹⁹ gibi ibarelerle çeşitli görüşleri eserine almıştır.

2.4. Bazı Kur’an İlimlerine Dair Görüşleri

2.4.1. Kur’an Anlayışı

Abdülhay Efendi’ye göre Kur’an Allah’ın kelâm-ı nefîsidir. Allah’ın zatıyla kâimdir. Mu’tezile ise Kur’an’ın lafzî olduğunu iddia etmiştir (Abdülhay, vr. 43^a). Cebrail Kur’an’ı lafızlarıyla birlikte Hz. Peygamber’e ziyadesiz ve noksansız Allah’tan aldığı gibi ulaştırmıştır. Resûlullâh da ondan ne işittiyse tamamını beyan etmiştir (Abdülhay, vr. 106^{a-b}). Kur’an hem insanlara hem de cinlere öğütler içermekte olup doğru yola irşad eden semâvî bir kitaptır. Hadler, hükümler, helaller ve haramları beyan etmektedir. Manası ve anlattığı hakikatler zahirdir. Kur’an’ı okumakla mü’minler sevap elde ederler. Bir beşer sözü ya da kafirlerin iddia ettikleri gibi vezin ve kafiyeyle şiir değil, o bir mu’cizedir (Abdülhay, vr. 2^a, 36^{a-b}, 107^a). Görüldüğü üzere Abdülhay Efendi, Kur’an-ı Kerîm’in mahiyeti, vahyi, içeriği ve dil yapısıyla ilgili olarak Ehl-i Sünnet çizgisinde görüşler ortaya koymuştur.

Abdülhay Üsküdârî’ye göre Kur’an-ı Kerîm melekler tarafından hıfz edilmektedir. “Muhakkak Kur’an’ı biz indirdik, onu koruyacak olan da şüphesiz biziz.” (Hicr 15/9) âyeti üzere sûrelerin her bir âyetini, her bir

¹⁹ Bkz. Abdülhay, vr. 7^a, 9^a, 9^b, 10^b, 12^a, 17^a, 21^a, 22^b, 24^a, 25^b, 32^a, 33^b, 37^b, 42^b, 49^b, 59^b, 60^a, 74^a, 74^b, 77^a, 78^a, 80^a, 83^b, 89^a, 94^a, 113^b.

kelimesini ve her bir harfini korumak üzere birer melek görevlendirilmiştir. Yine bütün bir sûreyi dahi bir melek korumaktadır. Bu melekler memur oldukları sûreleri tahriften muhafaza etmektedirler (Abdülhay, vr. 67^a, 82^b, 98^b, 103^a). Sözelimi o, Nebe' sûresinin korunmuşluğunu şöyle ifade etmektedir:

Pes, bu sûre-i Amme mekkîdir ve kırk âyettir. Kelimesi yüz yetmiş üçtür. Hurûfu yedi yüz doksandır. Her âyetine ve her kelimesine ve her hurûfuna *وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ* (Hicr 15/9) fehvâ-yı şerîfi üzere birer melek müvekkeldir. Sûre-i kerîmeyi tahrîf ve tebdîlden hıfz ederler. (Abdülhay, vr. 82^b).

Abdülhay Efendi'nin Kur'an'ın melekler tarafından korunduğunu belirtirken âyetin birinci çoğul sîga ile gelmesine dayanmış olması muhtemeldir. Bununla beraber Kur'an'ın tahriften korunması konusunda Kur'an'ın toplanması ve çoğaltılması faaliyetlerini gerçekleştiren sahâbenin de özel bir yerinin olduğunu ifade etmek gerekir.

2.4.2. Tekrârü'l-Kur'ân

Abdülhay Efendi Fetih ve Rahmân sûrelerinde bazı ifadelerin ya da bütün bir âyetin lafzen tekrar etmelerini mana bakımından tekrar kabul etmemekte, her bir ibarenin bulunduğu bağlam içinde farklı bir anlamının olduğunu belirtmektedir. Örneğin Fetih sûresinin 4. ve 7. âyetlerinde *“وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ”* (Göklerin ve yerin askerleri Allah'ındır) ifadesi yer almaktadır. Abdülhay Üsküdârî'ye göre bu ifadenin ikinci kez yer alması tekrar değildir. Zira sûrenin 4. âyetinde bağlam mü'minlerle ilgili olup Allah'ın göklerdeki ve yeryüzündeki orduları ile mü'minlere yardım ettiği ifade edilmektedir. Aynı ifadenin geçtiği 7. âyetin siyaki ise Allah'ın münafık ve müşriklere azabından bahsetmektedir. Bu durumda âyetler bağlamları itibariyle Allah'ın göklerdeki ve yeryüzündeki askerlerini mü'minlere rahmet; münafık ve müşriklere ise azâb ve intikam için göndereceği anlamına gelmektedir (Abdülhay, vr. 54^a).

Aynı sûrenin *“Allah, resûlüne gerçeğe uygun rüyasında doğruyu bildirmiştir. Allah izin verirse hiçbir şeyden korkmaksızın, (umrenizi yaptıktan sonra) ya saçlarınızı kazıtarak veya kısmen kestirerek, güven içinde Mescid-i Harâm'a muhakkak gireceksiniz. Allah sizin bilmediğinizi bilmektedir ve bundan başka hemen gerçekleşecek bir fethi de takdir buyurmuştur.”* (Fetih 48/27) âyetinde mü'minlerin Mescid-i Harâm'a güven içinde (أَمِينِينَ) girecekleri hem de orada korkmayacakları (لَا تَخَافُونَ) ifade edilir. Abdülhay Efendi burada anlam bakımından tekrar olmasının ne gibi bir faydasının olduğu sorusunu cevaplamıştır. Ona

göre bu şekilde Mescid-i Harâm'da emniyetin tam anlamıyla sağlanmış olduğu kastedilmektedir. Yani mü'minlerin Mekke'ye girince de umre yapıp ihramdan çıktıktan sonra da emniyet içinde olacakları bildirilmektedir. Zira ihramdan çıkınca Mekke müşrikleri intikam için saldırabilirlerdi. Âyette ikinci kez mü'minlerin korkmasına gerek olmadığı belirtilerek müşrikler tarafından saldırıya uğramaktan emin oldukları ifade edilmiştir (Abdülhay, vr. 63^b).

Abdülhay Efendi, Rahmân sûresinde 31 defa tekrarlanan “ قَبَائِرِ الْإِنسَانِ وَالْجِنِّ ” (Ey insan ve cin! Rabbinizin hangi nimetini inkar edersiniz?) ifadesine de her bir âyetin siyakına göre farklı anlamlar yüklemekte, her birinde farklı bir nimetin beyan buyrulduğunu belirtmektedir. Örneğin 13. âyette inkarları sebebiyle insan ve cinlerin eleştirilmesine konu olan nimetler; bu âyetin öncesinde açıklanan ta'lîm-i Kur'ân, ta'lîm-i helâl ve harâm, ref'-i semâ, vaz'-ı mîzân, bast-ı arz ve yeryüzündeki ihsanlardır (Abdülhay, vr. 70^a).

Bize göre Abdülhay Efendi'nin Kur'an'daki tekrarlar konusunda metin içi bağlamı (siyakı) esas alan bu yaklaşımı, âyetlerin tefsirinde daha zengin bir anlam alanı sağlamaktadır. Bununla birlikte tekrarları malumun i'lamı kabilinden abesle iştilig olarak göreyek Kur'an'da tekrarın olmadığını ileri sürmenin isabetli olmadığı belirtilmelidir. Kur'an'ın bir üslup tarzı olan tekrarlar te'kid, takrir, pekiştirme, önemini vurgulama ve hatırlatma gibi amaçlarla dilde özellikle de sözlü kültürde önemli işlevlere sahiptir (Merbûh, 2017, s. 287-290).

2.4.3. Müteşâbih

Abdülhay Efendi, “akayid kâidemiz üzere” (Abdülhay, vr. 55^a) diyerek müteşâbihâtın te'viline karşı çıkmaktadır. O bu tavrı ile selef âlimlerinin çizgisini takip eder gibi dursa da tefsirindeki gerek diğey ifadeleri (Abdülhay, vr. 43^a, 105^b) ve gerekse bu konuda Mutezile ve Kaderiye'ye yönelttiği eleştirilerle (Abdülhay, vr. 55^a) bu görüşünü müteahhirûn alimlerin görüşü gibi sunmaktadır. Ona göre müteşâbih âyetlerin tefsirini araştırmak caiz değildir, aksine bid'attır. Bunların keyfiyetini ancak Allah bilir. Mü'minler iman etmekle mükelleftir (Abdülhay, vr. 50^a, 55^a, 75^b). Oysa müteahhirûn dönemde ekseriyetle müteşâbihin belli kurallar çerçevesinde te'vil edilebileceği dile getirilmiştir (Yavuz, 2006, s. 205-206)

Sözgelimi, Abdülhay Efendi “يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ” (Fetih 48/10) (*Allah'ın eli onların elinin üzerindedir.*) âyetinde geçen “yedullâh” (Allah'ın eli) ifadesinde olduğu gibi Kur'an'da Allah için kullanılan yed, vech, nefis gibi sıfatların aslının malum, keyfiyetinin ise meçhul olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Allah Teâlâ organdan münezzehtir. Bu konuyu araştırmak da bid'attir. Ayrıca “yed” i nimet ile tefsir etmek caiz değildir. Çünkü bu Kur'an'ın sübutuna delalet ettiği bir sıfatı iptal etmek olur. Kaderiye ve Mu'tezile bu sıfatları iptal etmiştir. Abdülhay Efendi bunun gibi müteşâbih âyetler için “Zâhirine îmân götürürüz. Allâh böyle buyurdu deriz. İlmini Allâh'a tefvîz ederiz.” ifadesini kullanır (Abdülhay, vr. 55^a).

Bununla birlikte Abdülhay Üsküdârî, “وَيَقْفَى وَجْهَ رَبِّكَ” (Rahmân 55/27) âyetini tefsir ederken “Habîbim Muhammed senin Rabbinin vücûdu ve zâtı bâkîdir.” ifadesine yer vermiştir (Abdülhay, vr. 72^b). Önceki açıklamalarında müteşâbih âyetlerin tefsirine karşı çıktığı halde bu âyette “vech” (yüz) kelimesini “Rabbin varlığı ve zâtı” diye te'vil ederek kendisiyle çelişmiştir.

2.4.4. Hurûf-ı Mukattaa

Abdülhay Efendi, tefsir literatüründeki yaygın kabul üzere mukattaa harflerini müteşâbih âyetlerden kabul ederek onlardan ne murad edildiğini Allah'ın bildiğini ifade etmekte; ancak mukattaa harflerinin anlamlarına yönelik tefsirlerde var olan görüşlere de açıklamalarında yer vermektedir. Örneğin naklettiği bir görüşe göre Meryem sûresinin başındaki “كَهَيْتِصَ” yemin için gelmiştir. Allah kifâyetine, hidâyetine ve yed-i kudretinin rızıkta ve fazlda geniş olmasına ve va'd ve va'ûdinde sîdkına yemin etmiştir (Abdülhay, vr. 118^a).

Abdülhay Efendi, “يٰسَ” için de çeşitli yorumlardan bahsetmektedir. Bir görüşe göre Arapların adetinde bir kelimenin ilk harfi o kelimenin tamamına işaret eder. Buna göre “yâ” harf-i nidâ, “sîn” de seyyid kelimesinin ilk harfi olarak “Yâ seyyid-i veled-i Âdem” demek olup Resûlullâh kastedilmiştir. Yahut “Yâsîn” Kur'an'ın ismidir; Kur'an hakkı için sen Allah tarafından gönderilmişsin anlamına gelir. Ya da Yüce Allah'ın isimlerinden biri “Yâsîn”dir. Yine Müzzemmil ve Tâhâ gibi Hz. Peygamber'in isimlerinden olabilir. Bu durumlarda da Allah hakkı için veya Muhammed hakkı için demektir. Yahut bunun ilmi Allah'a havale edilir (Abdülhay, vr. 1^b-2^a).

Mukattaa harfleriyle ne kastedildiği konusunda tefsir ilminde ittifak edilmiş bir görüş yer almamaktadır. Bu durum Abdülhay Efendi'nin açıklamalarında da görülmektedir. Bir taraftan müteşâbih anlayışına

göre bu harflerin te'vilini uygun görmezken, te'vil taraftarı müfessirlerin görüşlerini de zikretme ihtiyacı hissetmiştir.

2.4. Tefsir Metodolojisi

2.5.1. Rivayet Tefsiri

Rivayet tefsirinde anlam, dil yapısı vb. ilişkileri açısından âyetlerin diğer âyetlerle irtibatı kurulmaktadır. Âyetler arasında kurulan bu ilişkide akıl da devrededir. Yine Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiünden ilgili âyetin tefsirine dair nakledilen rivayetlere dayanılmaktadır. Abdülhay Efendi'nin de tefsirinde pek çok kez âyetler, hadisler, sahâbe ve tâbiîn kavli, sebep-i nüzûl, mekkî-medenî ve siyer rivayetleri ile fezâil ve havâssa dair nakillere dayalı açıklamalar ortaya koyduğu görülmektedir.

2.5.1.1. Âyetlerin Âyetler ile Tefsiri

Müfessirler Kur'an tefsirinde birincil ve en sağlam kaynak olarak yine Kur'an'ın kendisine müracaat etmişlerdir. Aralarındaki mutlak-mukayyed, umum-husus, mücmel-mübeyyen vb. ilişkiler, konu ve dilbilimsel benzerlikler açısından âyetleri bir arada yorumlama yolunu benimsemişlerdir. Abdülhay Efendi'nin de yorumlarını yine Kur'an'ın diğer âyetleri ile delillendirdiği görülmektedir. Onun bu yaklaşımının temel sebeplerinden biri âyetin anlamını başka bir âyet ile desteklemektir. Sözelimi o, *"Onlar ve eşleri gölgeler altında tahtlara kurulmuşlardır."* (Yâsîn 36/56) âyetinin tefsirinde cennet ehlinin gölgeler içinde olacakları bilgisini *"Orada tahtlar üzerine kurulmuşlardır. Orada ne bir güneş (yakıcı sıcak) ne de dondurucu bir soğuk görürler."* (İnsân 76/13) âyeti ile teyid etmiştir. Yani âyette cennetliklerin eşleriyle birlikte ağaçların gölgesinde tahtları üstünde oldukları anlatılmaktadır (Abdülhay, vr. 29^b).

Abdülhay Efendi *"Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin çevresinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa geçin. Ancak üstün bir güç ile çıkıp gidebilirsiniz."* (Rahmân 55/33) âyetinin tefsirinde *"Ey cin ve insan toplulukları!"* hitabının dünyada da ahirette de olabileceğine dair iki görüş sunmuştur. Ahirette olması durumunda âyet cinlerin ve insanların Allah'ın azabını görünce kaçmak isteyecekleri, ancak meleklerce kuşatılacakları ve kaçmalarının mümkün olmayacağı anlamına gelir. Diğer taraftan bu hitap dünyada da olabilir. Yani

ölüm geldiğinde ondan kaçıp kurtulmak hiçbir şekilde mümkün değildir. Abdülhay Efendi bu manayı desteklemek için “*Nerede olursanız olun, ölüm sizi bulur; hatta isterseniz sağlam yüksek kalelerde olun.*” (Nisâ 4/78) âyetini delil getirmiştir. Yani onun açıklamasına göre ister göklerin ve yerin bucaklarına saklanılsın, yine de ölümden kaçış yoktur. Ölümden kurtulmak için güç ve kudret sahibi olmak gerekir. Ancak güç de kudret de Allah’ındır (Abdülhay, vr. 74^b-75^a).

Abdülhay Efendi’nin tefsirinde âyetlere başvurma gayelerinden biri de âyetlerdeki bazı kelimelere yüklediği anlamları diğer âyetlerdeki aynı anlamlı kullanımlarla delillendirmektir. Örneğin o, Nâziât sûresinin ilk âyetlerinin insanların ruhlarını kabzeden meleklerle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda ona göre “*وَالسَّابِقَاتِ*” (Nâziât 79/3) âyeti mü’minin ruhunu kabzeden melekleri anlatmakta olup âyetteki “*sebh*” kelimesi “*inbisât*” (ferahlık, memnuniyet) anlamındadır. Nitekim “*وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ*” (Yâsîn 36/40) âyetine ay, güneş ve gezegenlerin yörüngelerinde ferah ve memnun olarak ilerledikleri anlamı verilmiştir. Nâziât sûresindeki “*sebh*” kelimesi de aynı manaya alındığında meleklerin mü’minlerin ruhunu alırken ruhsat verdikleri, böylece onların cennetteki mekanlarını görüp neşe ile ruhlarını teslim ettikleri anlaşılır (Abdülhay, vr. 92^{a-b}). Konunun esası gaybî olmakla birlikte dilden hareketle yapılan bu tefsirin orijinal olduğu söylenebilir.

Abdülhay Efendi, “*وَمَا يَذُرُّكَ لَعَلَّهُ يَزْكِي*” (Abese 80/3) (*Ne biliyorsun? Umulur ki o arınacak*) âyetinin tefsirinde ise “*lealle*” kelimesinin diğer âyetlerdeki kullanımlarını âyeti haml ettiği manaya delil göstermektedir. Söz konusu âyette Kureys’in önde gelenleri ile görüşürken Resûlullâh’a arka arkaya yüksek sesle “Ey Allah’ın Resûlü Allah’ın sana öğrettiklerini bana öğret” diye seslenen İbn Ümmi Mektûm’a Resûlullâh’ın yüzünü ekşitmesine karşı İbn Ümmi Mektûm’un Kur’an’dan öğreneceği hayrı ziyadeleştirmesinin çok muhtemel olduğu ifade edilmektedir. Abdülhay Efendi’ye göre burada “*lealle*” teşkîk (şüphe ifade etmek) için değildir. Aksine terkîk yani “*لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ*” (Âl-i İmrân 3/132) (*Umulur ki merhamet olunurlar*), “*لَعَلَّكُمْ تَقْلِحُونَ*” (Bakara 2/189) (*Umulur ki kurtuluşa ererler*) âyetlerinde olduğu gibi durumu nezaketle ifade etmek içindir (Abdülhay, vr. 99^b).²⁰ Abdülhay Efendi bu tefsirinde isabetli görünmektedir. Nitekim Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Ebussuûd Efendi de âyetteki “*lealle*”nin

²⁰ Abdülhay Efendi’nin âyetleri yine âyetlerle tefsir ettiği diğer açıklamaları için bkz. Abdülhay, vr. 2^b, 22^a, 23^b, 24^a, 24^b, 29^b, 34^b, 75^a, 78^b, 87^a, 92^a, 93^a, 94^a, 99^b, 104^a.

şüphe değil, hakikat ifade ettiğini belirtmişlerdir (Mâtürîdî, 2007, c. 17, s. 49-50; Ebussuûd, c. 5, s. 477).

2.5.1.2. Âyetlerin Hadisler ile Tefsiri

Kur'an'ın tefsirinde kendisinden sonra ikinci kaynak Resûlullâh'ın sünneti ve hadisler olmuştur. Resûlullâh söz ve eylemleri ile Kur'an'ı açıklamış ve hayatına tatbik etmiştir. Bu açıdan müfessirler âyetleri tefsir ederken hadislere müracaat etmişlerdir. Abdülhay Efendi'nin de özellikle gaybî konularda bu usulü takip ettiğini söyleyebiliriz. Sözelimi o, "Öylesine döşemelere yaslanacaklar ki astarları kalın ipekten. Bu iki cennetin meyveleri de pek yakın." (Rahmân 55/54) âyetinde Allah'ın fazl u ihsanını beyan eylediğini belirttikten sonra "Cennette hiçbir gözün görmediği ve hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşerin hatırına gelmeyen nimetler vardır." (Buhârî, "Tefsîr", 271) hadisine yer vererek cennette mü'minlerin dünyada iken görmediği, ahirete varınca görecekleri nimetler olduğunu ifade etmektedir (Abdülhay, vr. 78^{a-b}).

Abdülhay Efendi "İyilerin kitabı İliyyîn'dedir." (Mutaffîfîn 83/18) âyetinin tefsirinde ise "İliyyîn'in bir mekanın ismi olduğunu ifade etmiş ve bu görüşünü hadîslerle delillendirmiştir (Abdülhay, vr. 112^b-113^a). Zira Resûlullâh "Gökteki yıldızları gördüğünüz gibi, İliyyîn ehlini de görürsünüz. Ebû Bekir ve Ömer de İliyyîn'de olanlardandır." (Ahmed b. Hanbel, 1983, c. 1, s. 380) buyurmuştur. Yine İbn Ömer de Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: "İliyyîn ehli cennete şunun gibi bakarlar. İliyyîn halkından bir adam cennete baktığında onun yüzünün ışığından cennet aydınlanır. İliyyîn ehli bu nûr nedir? derler. İliyyîn ehlinin en üstünü denilir." (İbnü'l-A'râbî, 1997, c. 1, s. 404).

Abdülhay Efendi, *تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ* "Celâl ve İkrâm sahibi Rabbî'nin ismi pek yücedir" (Rahmân 55/78) âyetinin tefsirinde ise "Tebârikesmü Rabbike Zî'l-Celâli ve'l-İkrâm" ifadesinin ism-i a'zam olarak rivayet edildiğini belirtmiş ve ilgili rivayetleri zikretmiştir (Abdülhay, vr. 81^b-82^a). Nitekim Resûlullâh (a.s.) "Yâ Ze'l-Celâli ve'l-İkrâm kavî-i şerîfini devamlı zikredin." (Tirmizî, "Deavât", 92) buyurmuştur. Hz. Âişe de şöyle rivayet etmiştir: "Resûlullâh sallallâhü aleyhi ve sellem her beş vakit namazın akabinde *Allâhümme Ente's-Selâmü ve minke's-Selâm. Tebârakte Yâ Ze'l-Celâli ve'l-İkrâm*

buyururlardı." (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c. 6, s. 65; Ebû Dâvûd, "Kitâbü's-Salât", 360).²¹

Abdülhay Efendi'nin gaybe tealluk eden âyetlerin tefsirini pekiştirmeye yönelik olarak müracaat ettiği hadislerin sahih rivayet nakleden muteber hadis kitaplarında yer aldığı görülmektedir.

2.5.1.3. Sahâbe ve Tâbiîn Âlimlerinin Görüşlerine Müracaat

Tefsir literatüründe ashâb, tâbiîn ve selef âlimlerinden gelen rivayetlere yer verildiği sıkça görülen bir durumdur. Müfessirler bilhassa sahâbe kavlini yorumları için önemli bir kaynak olarak görmüşlerdir. Kur'an'ın indiği dönemde Resûlullâh ile birlikte yaşamış olmaları, Arap dili ve örfünü bilmeleri ve güçlü bir iman ve anlayışa sahip olmaları sahâbenin tefsir görüşlerinin tercih edilmesini sağlamıştır (Zerkeşî, 1998, c. 1, s. 188-189; Zehebî, 2003, c. I, s. 49, 96).

Abdülhay Efendi de başta İbn Abbâs (ö. 68/687-88) olmak üzere İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53) ve Ebû Hüreyre (ö. 58/678) gibi sahâbilerin genellikle akıl yürütmenin pek mümkün olmadığı gaybî veya tarihî bilgiler konusundaki görüşlerine tefsirinde yer vermiştir. Örneğin onun "Güneş kendi yörüngesinde akıp gitmektedir. Bu, mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir." (Yâsîn 36/38) âyetinin tefsiri kapsamında naklettiğine göre İbn Abbâs, güneşin kıyamet gününe kadar durmadan hareketini devam ettireceğini söylemiştir (Abdülhay, vr. 17^a).

Abdülhay Efendi, "Onlar için bir delil de bizim, onların soylarını o dopdolu gemide taşımamızdır." (Yâsîn 36/41) âyetiyle ilgili olarak ise insanların soylarının gemiye nutfe halinde binmelerinin kastedildiğine dair İbn Abbâs'tan bir görüş aktarmıştır (Abdülhay, vr. 19^b).

Abdülhay Efendi'nin tâbiîn müfessirlerinin görüşlerini de tefsirine aldığı görülmektedir. Zira tâbiîn, tefsir bilgilerini sahâbeden alarak Kur'an'ı en iyi anlayan ikinci nesil olmuştur. Tâbiîn müfessirlerinin özellikle gaybe ilişkin hususlarda ittifak ettikleri görüşler sonraki müfessirlerce kabul görmüştür (Zerkeşî, 1998, c. 1, s. 188-189; Zehebî, 2003, I, s. 49, 96). Sözelimi Abdülhay Efendi "سَنفَعُ لَكُمْ أَيُّهَا النَّعْلَانِ" (Rahmân 55/31) âyetinin tefsirinde insan ve cinlerin muhasebe edileceğini, ancak bu hesaba çekmenin yapılan amellere karşılık sevap verme şeklinde olacağını ifade eder. Bu görüşünü ise Hasan-ı

²¹ Abdülhay Efendi'nin âyetleri hadislerle tefsir ettiği diğer açıklamaları için bkz. Abdülhay, vr. 17^{a-b}, 30^b-31^a, 34^a, 86^b.

Basrî ile destekler. Çünkü Hasan-ı Basrî âyete bu anlamı vermenin bağlama daha uygun olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre bir sonraki âyette “*Rabbimizin hangi nimetini inkar edersiniz?*” (Rahmân 55/32) buyrulmaktadır.²²

2.5.1.4. Âyetlerin Târihî Bağlamını Tespit: Sebeb-i Nüzûl, Mekkî-Medenî ve Siyer Rivayetleri

Abdülhay Efendi'nin âyetlerin tarihi bağlamını tespit etme konusunda dikkatli olduğu göze çarpmaktadır. Sûrelerin nerede hangi olay ve şartlar üzerine nazil oldukları hususunda yerine göre uzun uzadıya açıklamalar yapmıştır. Sûrelerin mekkî mi medenî mi olduğunu, âyetlerin iniş sebeplerini belirtmiş, bazı durumlarda siyer anlatıları yapmıştır.

Abdülhay Celvetî'nin hem sûrelerin genelini hem de ayrıca âyetlerin nüzûl sebepleri hakkında bilgiler verdiği görülmektedir. Örneğin onun açıklamalarına göre Abese sûresinin inmesine sebep olan meşhur hadise âmâ olan Abdullâh b. Ümmi Mektûm (ö. 15/636) ile ilgilidir. Resûlullâh Kureyş'in ileri gelenlerini İslâm'a davet ederken İbn Ümmi Mektûm mecliste kimlerin olduğunu ve Resûlullâh'ın meşguliyetini görmediğinden yüksek sesle “Ey Allah'ın Resûlü Allah'ın sana öğrettiklerini bana öğret” diyerek arka arkaya seslenip sözünü kesmiş, bunun üzerine de Resûlullâh yüzünü asıp başını çevirince Allah, “*Suratını astı, yüzünü çevirdi...*” diye başlayan Abese sûresinin âyetlerini inzâl buyurmuştur (Abdülhay, vr. 99^a). Yine onun açıklamalarına göre Yâsîn sûresinin 77-83. âyetleri de bir rivayete göre Übey b. Halef, bir rivayete göre de Âs b. Vâil adlı Resûlullâh'a düşman bir kafirin bir gün çürümüş bir kemiği eline alıp Resûlullâh'a “Şunun gibi çürümüş kemiği nice dirilir dersin” diyerek eliyle ufalayıp üfürürvermesi akabinde nazil olmuştur (Abdülhay, vr. 37^b-38^a).²³

Abdülhay Üsküdârî, genellikle sûrelerin mekkî-medenî durumlarını belirtmiştir. Verdiği bilgilere göre Fetih sûresi medenîdir. Ancak

²² Abdülhay, vr. 74^a-74^b. Abdülhay Efendi'nin âyetleri sahâbe ve tâbiîn kavilleri ile tefsir ettiği diğer açıklamaları için bkz. Abdülhay, vr. 9^b, 20^a, 21^b, 25^a, 74^a, 101^b, 111^b.

²³ Müfessirin yer verdiği diğer sebeb-i nüzûl rivayetleri için bkz. Abdülhay, vr. 1^{a-b}, 3^{a-b}, 4^a, 49^a, 52^a, 58^a, 67^b, 83^{a-b}, 93^b, 117^a.

bazılarına göre Mekke ile Medîne arasında Hudeybiye gazâsında nâzil olmuştur (Abdülhay, vr. 42^a). Rahmân sûresi mekkîdir. Bazıları ise Medîne'de nâzil olduğunu söylemişlerdir. Fakat Abdülhay'a göre bu görüş zayıftır (Abdülhay, vr. 67^a). Nebe', Nâziât, Abese, Tekvîr ve İnfitâr sûreleri de mekkî olup Mekke'de inmişlerdir (Abdülhay, vr. 82^b, 91^b, 98^b, 103^a, 107^b). Mutaffifîn sûresi de mekkîdir. Hicretten önce nâzil olmuştur. Bir rivayette medenî, bir rivayette de Mekke ve Tâif arasında nâzil olduğu ifade edilmiştir (Abdülhay, vr. 110^a). Görüldüğü üzere Abdülhay Efendi, meşhur görüş doğrultusunda kanaat sahibi olmasına rağmen bu konudaki ihtilafı durumlara ve farklı görüşlere işaret ederek okuru kendi görüşü ile sınırlamamaktadır.

Fetih sûresinin içeriği ile tarihi bağlamı arasında sıkı bir bağ vardır. Genel itibariyle tefsir literatüründe de bu hususun diğer sûrelere nazaran daha fazla dikkate alındığı söylenebilir. Abdülhay Efendi'nin de bu durumun farkında olduğu görülmektedir. Nitekim o, Fetih sûresinin başında sûrenin nüzûl ortamına dair Necmeddîn en-Nesefî'nin *et-Teysîr*'inden naklettiği uzun bir siyer anlatısına yer vermektedir. Burada; Hz. Peygamber'in ashabıyla Mescid-i Harâm'a girdiğine dair rüyası ve akabinde umre yapmak için birlikte Mekke'ye doğru yola çıkmaları, Kureyş'in onları şehre sokmaması, mü'minlerin Hudeybiye'de beklemesi, Hz. Osman'ın Kureyş ile görüşmeye gitmesi, Hz. Osman'ın öldürüldüğüne dair yalan haber çıkması, bunun üzerine ashâbın Resûlullâh'ın yanında savaşmak üzere biat vermesi, sonra Kureyş ile Hudeybiye anlaşmasının yapılması, anlaşmanın şartlarının mü'minlere ağır gelmesi ve gelecek sene hacetmek üzere Medine'ye dönerken bu sûrenin nazil olması, daha sonra Kureyş'in anlaşmayı bozması ve bunun üzerine Mekke'nin fethedilmesi sürecine dair -tefsir kitaplarında nadir görüldüğü üzere- 12 sayfaya ulaşan çok geniş bir siyer anlatısı yapılmıştır (Bkz. Abdülhay, vr. 43^b-49^a).

Abdülhay Efendi'nin âyetlerin metin içi bağlamı yanında dış bağlam olan tarihi verileri de dikkate alması âyetlerin maksadının anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Ancak eserin bir tefsir olması hasebiyle sadece bir konuda 12 sayfa varan siyer anlatılarının daha özet olarak zikredilmesi mümkündür.

2.5.1.5. Sûrelerin Fezâil ve Havâssına Dair Rivayetler

Abdülhay Efendi'nin sûrelerin tefsirine başlarken o sûrenin fezâil ve havâssına²⁴ dair rivayetleri zikretmeden geçmediği görülür. Onun yer

²⁴ Bkz. Aydemir, 1995, s. 532-534; Eroğlu, 1997, s. 522-523.

verdiği bu tür rivayetler ilgili sûrenin üstünlüğünü ve okunduğunda mü'minlerin elde edecekleri uhrevî ve dünyevî yararları anlatmaktadır. Bu açıdan müfessir tarafından o sûrelerin okunmasına teşvik için zikredildikleri söylenebilir. Örneğin o, Yâsîn sûresiyle ilgili olarak Resûlullâh'ın “Ölülerinize Yâsîn sûresini okuyunuz.” (Ebû Dâvûd, “Kitâbü'l-Cenâiz”, 24) buyurduğunu nakletmiştir (Abdülhay, vr. 1^a). Rahmân sûresinin fazileti hakkında ise “Her şeyin bir gelini vardır. Kur'an'ın gelini de Rahmân sûresidir” (Beyhakî, 2003, c. 4, s. 116), “Kim Rahmân sûresini okursa Allah onun zayıflığına acır. Allah'ın ona lütfettiği nimetlerin şükürünü eda etmiş olur.” (Cürcânî, 2001, c. 1, s. 126, 132) rivayetlerine yer vermiştir (Abdülhay, vr. 67^a).²⁵

Abdülhay Üsküdârî'nin belki de bir mutasavvıf olmasının etkisiyle havâssu'l-Kur'ân rivayetlerine düşkün olduğu görülmektedir. Hemen her sûrenin havâssıyla ilgili rivayetleri özenle tefsirine almıştır. Zikrettiği rivayetlerde genel olarak ilgili sûrenin okunması, yazılması ya da üzerinde taşınması halinde belirli fayda, şifa ve tesirlerin söz konusu olacağından bahsedilmiştir. Sözelimi Fetih sûresinin havâssıyla ilgili zikrettiği rivayetlerden bazıları şöyledir (Bkz. Abdülhay, vr. 42^b-43^a): “Bir kimse sûre-i Feth'i okusa yahud dinlese ol mü'mini Hazret-i Allâh, Resûlullâh ile Mekke fethinde mevcûd olan ashâbdan eyleye. Yevm-i kıyâmette onlarla haşr eyleye.”, “Bir mü'min sûre-i Feth'in âyetlerinden “Muhammedün resûlullâh”tan âhirine varınca Ramazân-ı şerîfin yirmi dördüncü gecesi yazsa ve bir beyâz buğasıya koya gerek erkek gerek hâtûn ol âyeti böyle eyleyip götürse ve oğlancıkların dahi boğazına ta'vîz eyleseler cemî' âfetten mahfûz ola. Eğer sıtması var ise gide. Gözü ağrısı var ise belehi var ise zekâ gele ahmaklığı gide. Vec'-ı kalbi var ise ve ciğer marazı var ise ve baş ağrısı var ise gide ve dişi ağrısı var ise. Ve'l-hâsıl cümle marazlardan halâs ola.”, “Bir kimse küffâr ile mücâdele ve muhârebe vaktinde kırk bir kerre sûre-i Fethi okusa muradına ermiş olarak düşmana karşı muzaffer olur.”²⁶

Kur'an'ın fezâil ve havâssıyla ilgili rivayetlere hadis mecmualarında veya bu adla yazılan özel eserlerde rastlanabilmektedir. Ancak tefsir alanındaki uydurma rivayetlerin çoğunun, fezâil ve havâslla ilgili

²⁵ Müfessirin yer verdiği diğer fezâil rivayetleri için bkz. Abdülhay, vr. 42^a, 43^a, 66^{a-b}, 70^a.

²⁶ Müfessirin yer verdiği diğer havâssu'l-Kur'ân rivayetleri için bkz. Abdülhay, vr. 62^b, 66^b, 67^b, 70^a, 82^a, 91^b, 98^b, 103^a, 107^b, 110^a, 116^a, 117^b.

rivayetlerden oluştuğu bilinen bir durumdur. Abdülhay Efendi'nin fezâille ilgili yer verdiği rivayetlerin bir kısmı muteber kaynaklarda bulunmazken bazıları ise Ebû Dâvûd ve Beyhakî'de yer almaktadır. Bununla birlikte sûrelerin havâssına dair rivayetlere muteber kaynaklarda rastlanmamaktadır. Nitekim kendisi de bu nakillerinin sıhhat problemi taşıdığına farkında olup "Benim şimdi Kur'ân-ı Azîmü's-Şân'ın ahvâline kemâl-i ittılâımdan ve Rabbim Allâh'ın kerem ve lütfuna i'timâdımdan i'tikâdım böyledir ki bu mücerrebât rivâyet-i sahîhadır." (Abdülhay, vr. 103^a) diyerek bu rivayetlere itibar ettiğini belirtme ihtiyacı hissetmiştir. Hem kendi tercihi hem de yaşadığı çevrenin bu tür rivayetleri önemsemesi onun bu tür rivayetlere tefsirinde sıklıkla yer vermesinin bir açıklaması olabilir. Ancak bize göre bu tür rivayetlerin kullanımında rivayetin sıhhati esas olmalıdır. "Mevzu" ve "kaynağı belirsiz" olan rivayetlere Kur'an tefsirinde hiçbir gerekçe ile yer verilmemelidir.

2.5.1. Dirayet Tefsiri

Dirayet metoduyla yapılan Kur'an'ı anlama ve yorumla faaliyetinde akıl ve dilbilim ön plandadır. Rivayetler dinin genel prensipleri ve akıl çerçevesinde değerlendirilmektedir. Dilbilim, fıkıh, kelam ve tasavvuf başta olmak üzere diğer ilimlerin verileri de kullanılarak âyetler aklî perspektif ile tefsir edilmektedir. Aşağıda da Abdülhay Efendi'nin dirayete dayalı olan dilbilimsel, kelâmî, tasavvufî ve bilimsel tefsire dair yorumları ele alınmaktadır.

2.5.1.1. Dilbilimsel Açıklamalar

Abdülhay Efendi gerekli gördüğü yerlerde âyetlerin tefsirine dilbilimsel açıklamalarla başlamıştır. Bunun için kelimelerin lügat anlamlarını zikretmiş, kelime yapısını çözümlenmiş, cümle tahlilleri yapmış, âyetlerdeki belagat özelliklerine değinmiştir. Örneğin o, وَالْقَمَرِ وَقَدَرْنَا لَهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ "Ay için birtakım yürüngeler takdir ettik. Nihayet o, eğri hurma dalı gibi (hilâl) olur da geri döner." (Yâsîn 36/39) âyetinde geçen "عُرْجُونِ" kelimesinin hurma salkımı anlamına geldiğini söyler. Çünkü insanlar hurma dalının dibini kesmeyip bir süre beklerler. Bir yıl olunca rüzgar ile o eğilip yay gibi olur. Allah ayın hilâl şeklini ona benzetmiştir (Abdülhay, vr. 18^b-19^a).

Abdülhay Efendi bazı lafızların da sarf durumu hakkında bilgi vermiştir. Sözelimi عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ "Birbirlerine neyi sorup duruyorlar?" (Nebe' 78/1) âyetindeki "عَمَّ" kavlinin aslının "عن ما" olduğunu söyler. Harf-i cer, mâ-i istifhâmiyeye dahil olmuştur. Buradaki soru da cevap

alınmak için sorulmuş bir soru değil, azarlamak ya da sordukları şeyin önemini ifade etmek içindir (Abdülhay, vr. 83^a).

Abdülhay Efendi'nin çoğu tefsirleri ise âyetlerin irabından oluşmaktadır. O, bu şekilde öncelikle âyette ne denildiğini ortaya çıkarmış, ardından da ne kastedildiğini açıklamaya çalışmıştır. Örneğin o, *جَزَاءً وَفَأَقَا* "Uygun bir ceza olarak" (Nebe' 78/26) âyetinin mahzûf bir fiilin mef'ûlü olduğunu ifade eder. Yani "Onlara bir cezâ verdik" demek olup "وَفَأَقَا" kelimesi "جَزَاءً"ın sıfatıdır. Bu durumda âyet "Onlara amellerine uygun bir cezâ verdik" anlamına gelmektedir. Yani Allah Teâlâ dünyada amelleri nasıl ise o amele uygun ceza ile cezalandıracaktır (Abdülhay, vr. 87^b-88^a).

Yine Abdülhay Efendi'ye göre *قَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ* "Andolsun ki o ağacın altında sana biat ederlerken Allah, o müminlerden razı oldu. Kalplerindeki bildi, onlara güven duygusu indirdi ve onları pek yakın bir fetihle ödüllendirdi." (Fetih 48/18) âyetinde "فَأَنْزَلَ" kavlindeki "fâ" sebebiyye ya da ta'kîbiye olabilir. Birinci durumda Hz. Peygamber'e biat ederek rızasını kazandıkları için Allah'ın üzerlerine sekînet indirdiği anlaşılır. İkinci durumda ise biatlarının arkasından Allah'ın onların üzerine sekînet ve vakar indirdiği anlamına gelir (Abdülhay, vr. 58^b).

2.5.1.2. Kelâmî Açıklamalar

Abdülhay Efendi'nin Yâsîn sûresi başta olmak üzere itikâdî içeriği zengin mekkî sûreleri tefsir etmesi pek çok kelâmî meselede açıklama yapmasına vesile olmuştur. Kıyamet ahvali, sûr, ba's, haşr, cennet nimetleri, cehennem ehlinin durumu gibi gaybî konulardaki çok geniş açıklamaları her ne kadar kendisi kaynak belirtmese de âyet ve hadisler ile tefsirler ve akâid kitaplarından iktibas edilmiş naklî bilgiler olduğu için burada işaret etmekle yetineceğiz.²⁷ Abdülhay Efendi kevnî âyetlerin ahiretin varlığına delaleti, peygamberlerin günah işlemekten korunmuş olması, imanın artması ve büyük günah işleyenin ahiretteki durumu gibi pek çok konuda ise âyetlere kelâmî perspektiften yorumlar yapmıştır.

2.5.1.2.1. Bahar Mevsiminin Ahirete Dalaleti

²⁷ İlgili açıklamalar için bkz. Abdülhay, vr. 17^b-18^a, 21^b-25^a, 26^a-32^a, 33^b-35^a.

Abdülhay Efendi kurumuş toprağın bahar yağmurlarıyla yeşerip hayat bulmasının kıyamet günü ölülerin yeniden dirilmesinin delili olduğunu ve ne zaman bahar mevsimini görsek kıyamet gününe benzetip tefekkür etmemizin Kur'an'da öğütlediğini belirtir. Ona göre, "Ölü toprak da onlar için bir delildir. Onu diriltir ve ondan taneler çıkarırız da onlardan yerler." (Yâsîn 36/33) âyeti işaret ettiği üzere bahar mevsimi kıyamet gününe dokuz açıdan benzetilebilir: 1. Her baharda nasıl yer altındaki bitkiler ortaya çıkarsa, kıyamette de yer altındaki ölüler zuhûr ederler. 2. Bahar mevsimi bazılarına rahat, bazılarına ise zahmettir. Aynı şekilde kıyamet günü de kimine sevinç kimine de gam ve kederdir. 3. Kış gününde kuru yemek yiyenlerin baharda vücutlarında çıban ve uyuz hastalığı çıktığı gibi dünyada nefesine uyup helalliği şüpheli yiyecekler yiyenler kıyamette azâb içinde olur. 4. Ziraatçılar zahmet çekerek tohumlarını saçarlar, ama baharda afet-i semâvîye olup onların bu emekleri boşa gider. Aynı şekilde nice kimseler de ibadet ve hayır u hasenât işledikleri halde günah ve riya içinde oldukları için onların bu amelleri heba olur. 5. Baharda esen sabâ ve kuzey rüzgarları bazı şeylere faydalı bazılarına ise zararlıdır. Kıyamet gününde de saâdet yelleri ve şekâvet yelleri vardır. 6. Kış günü kuruyan ağaçlar baharda kabuğu soyulup çıplak kalır. Kıyamet günü de sâlihler, âbidler, tâat ve ibadet hil'atını giyip saâdet tâcını başlarına takarlar. Fâsıklar ve fâcirler ise o kış günü kuruyan ağaç gibi günah içinde kuruyup giderler, ibadet yemişlerinden, iman hil'atından mahrum olurlar. 7. Nasıl baharda herkesin ekinleri bittiği halde zamanında ekin ekmeyenler pişman olurlarsa, kıyamette de âbidler tâat ve ibadet harmanını elde ettiği vakitte tâat ve ibadet tohumun ekmeyen fâsık ve fâcirler mahrumiyet içinde kalırlar. 8. Her kişi güz faslında ne ekti ise bahar onu götürür. Kıyamet günü de kişi eğer dünyada hayır ekti ise hayır götürür, şer ekti ise şer götürür. Nitekim Resûlullâh "Dünya ahiretin tarlasıdır" (Aclûnî, 1351, c. 1, s. 412) buyurmuştur. 9. Nasıl bahar mevsiminde yeryüzü türlü türlü çiçeklerle bezenirse, kıyamet günü de ihlâs, yakîn, rızâ ve tevekkül ile bezenir. Abdülhay Efendi'ye göre söz konusu bu dokuz açıdan bahar mevsimi kıyamet gününe benzemektedir (Abdülhay, vr. 12^a-13^b).

Abdülhay Efendi ilgili âyetin tefsirinde ölü toprağın bahar mevsiminde yeşermesini yeniden dirilmeye benzetirken yalnız değildir. Mâtürîdî ve Fahreddin er-Râzî de âyetin siyakının bu yoruma el verdiği birkaç açıdan işaret ederler (Mâtürîdî, 2007, c. 12, s. 76-77; Râzî, 1981, c. 26, s. 65). Bununla birlikte âyet, devamıyla birlikte düşünüldüğünde Allah'ın eşsiz kudretini anlatmakta ve inananlara olan nimetlerinden bahsetmektedir. Müfessirin bu hususa da işaret etmesi beklenebilirdi. Yine âyetle ilişkisi açısından

Abdülhay Efendi'nin baharla ahiret arasında kurduğu bu benzerliğe katılmakla birlikte burada sıraladığı dokuz maddenin zorlama olduğunu düşünüyoruz. Bu maddeler âyetten bağımsız olarak da çıkarsanabilecek müfessirin sübjektif yorumları olarak değerlendirilebilir.

2.5.1.2.2. Peygamberlerin İsmeti

Abdülhay Efendi, Fetih ve Abese sûrelerinin tefsirinde peygamberlerin günah işlemekten korunmuşluğu (ismet) meselesi üzerine açıklamalar yapmıştır. Fetih sûresinin 1-3. âyetlerinde Allah'ın Hz. Peygamber'e verdiği fetih ile onun geçmiş ve gelecek günahlarını bağışlayacağı ifade edilmektedir. Abdülhay Efendi âyette bahsedilen günahın kastın Allah'ın yasakladığı bir şeyi işlemek değil, yapılması daha evlâ olanı terk etmek olduğunu belirtmiştir. Bunun âyette zenb (günah) olarak isimlendirilmesi ise ona göre "hasenâtü'l-ibrâr seyyiâtü'l-mukarrebîn" (Ebrârın [iyilerin] güzel amelleri mukarrebînin [Allah'a yakınlaştırılmış olanların] günahlarıdır) kabîlindedir. Bir başka açıdan da bu âyetin, Resûlullâh'ın ismetini anlattığı söylenebilir. Peygamberlerin günahın masum oldukları bir akaid kaidesidir. Netice olarak buradaki günah ile evlâ ve efdal olanın terk edilmiş olması kastedilmektedir (Abdülhay, vr. 50^{a-b}).

Yine Abdülhay Efendi, Abese sûresinin 1-10. âyetlerinde bahsedilen durumu da Resûlullâh'ın ismeti çerçevesinde değerlendirmiştir. Abdülhay Efendi Resûlullâh'ın imana davet için Kureys'in ileri gelenleri ile görüştüğü sırada âmâ olan İbn Ümmi Mektûm'un taleplerine karşı yüzünü asmasına karşı bu itâb âyetlerinin nazil olduğunu belirttikten sonra Resûlullâh'ın bu davranışının bir günah değil, terk-i evlâ olduğunu ifade etmiştir (Bkz. Abdülhay, vr. 99^a-100^a).

Bu açıklamalarından anlaşıldığı üzere nübüvvet konusunu Abdülhay Efendi, Ehl-i sünnet perspektifinden değerlendirerek Kur'an'daki itâb âyetlerinde Resûlullâh'ın terk-i evlâ kabîlinden amellerinin eleştirildiğini ifade etmiştir.

2.5.1.2.3. İmanın Artması

Abdülhay Efendi, "İmanlarını kat kat arttırmaları için müminlerin kalplerine güven indiren O'dur. Göklerin ve yerin orduları Allah'ındır.

Allah her şeyi bilen ve hikmetle yapandır.” (Fetih 48/4) âyetindeki “ لِيَزِدُّوا مَعَ إِيمَانِهِمْ ” (İmanlarını kat kat arttırmaları için) ifadesinin mü'minlerin imanlarının tasdik ve yakîn ile birlikte artması anlamına geldiğini belirtir (Abdülhay, vr. 51^a). Buna göre Abdülhay Efendi'nin Ehl-i sünnet gibi âyette bahsedilen imandaki artmayı imanun kemal ve keyfiyetinde bir artış olarak anladığı görülmektedir.

Ancak o, bu yorumundan sonra İbn Abbâs'ın bu ifadeyle ilgili bir yorumuna yer verir. İbn Abbâs'a göre Allah, elçisini öncelikle kelime-i tevhîd ile göndermiştir. Bir mü'min imana gelip kelime-i şehâdeti getirdikten sonra ise namaz ile emrolunur ve namazını kılar. Bu kez de zekat emredilir, onu da yerine getirmeye çalışır. Hac ve Ramazan orucu da böyledir (Abdülhay, vr. 51^a). İbn Abbâs'ın bu tefsirine göre ise imanun artması iman edilecek hususların artması; yani mü'minlerin Allah'ın sonradan gelen emirlerini de iman ve taat olarak benimsemesidir.

2.5.1.3. Tasavvufî Tefsir

Abdülhay Efendi, mutasavvıf bir çevrede yetişmesi yanında yarım asra yakın tekkelerde Celvetiyye şeyhliği yapmış ve Üsküdar'daki Hüdâyî Âsitânesin'in on birinci post-nişîni iken vefat etmiştir. Bu açıdan tefsirinde tasavvufî yorumlara rastlanılması beklenen bir durumdur. Nitekim o; âyetlerin umûma hitab eden zâhir manalarının yanında husûsa hitap eden bâtînî manalarının olduğunu kabul ettiğini *Fethu'l-Beyân* isimli Fetih sûresi tefsirinde ifade etmiştir (Abdülhay, *Fethu'l-Beyân*, vr. 32a).²⁸

Abdülhay Efendi, bu çalışmada konu edindiğimiz sûre tefsirlerinde de bâtînî mana, ilm-i ledün, nefsin halleri, manevî fetihler, insanın hakikati, keramet, evliya ve marifet korku ilişkisi gibi çeşitli tasavvufî konularda birtakım açıklamalar yapmıştır. Ancak onun bu eserindeki tasavvufî izah ve yorumları yazmanın bütünü içinde çok sınırlıdır. Bu sebeple Abdülhay Efendi'nin tefsir anlayışını beyânî açıklamalar üzerine kurduğu görülmektedir. Muhtemelen bu onun tefsiriyle sadece tekke ehlini değil, daha geniş bir muhatap kitlesini hedeflediğiyle ilgilidir. Aşağıda söz konusu tasavvufî yorumlarından bazı örnekler verilmektedir.

Abdülhay Üsküdârî, Rahmân sûresinin tefsirinde insanın topraktan yaratılmış olmasının Allah'ın büyük bir nimeti olduğunu ifade eder ve insan ile melek karşılaştırması yapar. Çünkü ona göre insan bir

²⁸ Abdülhay Efendi'nin *Fethu'l-Beyân* isimli Fetih sûresi tefsirindeki tasavvufî açıklamaları için bkz. Maden, 2017, s. 226-233.

nüsha-i câmia olup hakikat ilmüne sahiptir. Meleklerin bilmediği ledün ilmini bilmektedir. “Allah Âdem’e bütün isimleri, öğretti. Sonra onları önce meleklere sunup ‘Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin’, dedi. Melekler, ‘Biz Seni bütün kusur ve eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin’ dediler.” (Bakara 2/31-32) âyeti de delalet ettiği üzere ledün ilminin muallimi Allah’tır (Abdülhay, vr. 70^b).

Abdülhay Üsküdârî’nin mü’minleri ârif, âbid ve gâfiller olarak sınıfladığı ve bu tasnifinde âriflere özel bir konum verdiği görülmektedir (Abdülhay, vr. 105^b). Nitekim başka bir yerde de evliyâyı enbiyâdan sonra zikrederek Allah’ın veli kullarını peygamberler gibi diğer mahlûkattan ayırır (Abdülhay, vr. 23^b). Evliyânın mahşerde Hz. Ali’nin aleminin dibinde toplanacaklarını (Abdülhay, vr. 28^b), ahirette özel ikramlara mazhar olacaklarını, evliyâullâh için özel cennetler olduğunu belirtir. Allah onların derecelerini yükseltecek (Abdülhay, vr. 81^b), Allah’ın veli kulları cennetin üst odalarında olacaklardır (Abdülhay, vr. 79^b-80^a).

Abdülhay Üsküdârî, Allah’ın kullarına keramet lütfedeceğinden bahsetmektedir. Ona göre “Sonra doğum sancısı onu bir hurma ağacının dibine yöneltti. Meryem, ‘Keşke bundan önce öleydim de unutulup gitseydim!’ dedi. Aşağısından ona şöyle seslendi: Üzülme! Rabbin senin altında bir su akıttı. Hurma ağacını da kendine doğru silkele, üzerine taze, olgun hurma dökülsün.” (Meryem 19/23-25) âyetlerinde Hz. Meryem’e verilen kerametler anlatılmaktadır. Hz. Meryem, Îsâ (a.s.)’ı doğuracağı sırada ağrı içinde iken Allah’ın emri ile keramet olarak Hz. Meryem için orada bir ırmak akmış, kurumuş hurma ağacı yapraklanıp çiçeklenmiş ve hurma vermiştir. Allah’ın, çektiği eleme karşı onun için su ve taze hurma yaratması Abdülhay Efendi’ye göre birer keramet olup onu teselli etmek içindir (Abdülhay, vr. 121^b). Abdülhay Efendi, kerametın sadece dünyada değil, ahirette de cennet gibi Allah’ın özel bir nimeti olduğunu ifade etmekte, inkarcıların bu nimetten mahrum olacağını belirtmektedir (Abdülhay, vr. 55^a, 112^b). Dünyada Allah’ın emirlerine uyup yasaklarından uzak duranlara Allah kıyamet günü keramet ihsan eyleyecektir. Böylece onlar kurbiyyet ve vuslata ereceklerdir (Abdülhay, vr. 79^b).

Abdülhay Efendi tasavvufî içerikli bu açıklamalarını âyetlerin beyânî tefsirlerinin ardından yapmaktadır. Bu açıdan onun bu yorumları dinin genel prensipleri ile çelişmedikçe ve te'vilin şartlarına riayetle yapıldığı sürece tasavvufî meşrebinden kaynaklanan bir zenginlik olarak kabul edilebilir. Bunun yanında insanın değeri ve Hz. Meryem'le ilgili açıklamalarının yaygınlıkla bilinen tasavvufî yorumlar olduğunu belirtmek gerekir. Farklı tasavvufî yorumları dikkatimizi çekmemiştir.

2.5.1.4. Bilimsel Tefsir

Abdülhay Efendi'nin Yâsîn ve Rahmân sûresinin bazı âyetlerini tabii bilimlerin verileriyle tefsir ettiği görülmektedir. O, ilgili açıklamalarında gökbilimle ilgili birtakım bilgiler sunmuştur. Bununla birlikte bu âyetlerde Allah'ın kudretine dikkat çekildiğini de vurgulamıştır. Sözcüğüme ona göre "Güneş kendi yörüngesinde akıp gitmektedir. Bu, mutlak güç sahibi, hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir." (Yâsîn 36/38) âyeti güneşin bir felekte belirli bir yere kadar akıp gittiğini anlatır. Güneş her gün bir doğudan doğar ve bir batıdan batar. Üç yüz altmış gün boyunca bir gün doğduğu yerden bir daha doğmaz ve battığı yerden bir daha batmaz. Belli yerlerinde mevsimler meydana gelir. Bu menzillerin yüz sekseni yazda, yüz sekseni kıştadır (Abdülhay, vr. 16^b-17^a, 71^a). Yine ona göre *Ay için birtakım yörüngeler takdir ettik. Nihayet o, eğri hurma dalı gibi (hilâl) olur da geri döner.*" (Yâsîn 36/39) âyeti de ayın hareketlerine işaret etmektedir. Ayın seyri on iki burçtan yirmi sekiz menzil içindedir. Menzillerin birleştiği yerde ayın ışığı fazla olur. Menzillerin sonunda ay hilâl şeklini alır (Abdülhay, vr. 18^b). Ay, güneş ve diğer gök cisimleri balığın suda yüzdüğü gibi felekte yüzerler (Abdülhay, vr. 19^{a-b}). Vakitler güneş ve ayın bu hareketleri ile hesaplanır (Abdülhay, vr. 68^a).

Abdülhay Efendi'nin "(O) İki denizi salıvermiştir, birbirine kavuşurlar. Aralarında bir engel vardır, birbirlerine karışmazlar" (Rahmân 55/19-20) âyetlerinin tefsirinde yer verdiği bilgiler ise bilimsel tefsirin problemleri yönünü yansıtan en iyi örneklerden biridir. Zira bir âyetten murad olunan mana o dönemin bilimsel bilgilerine dayandırıldığında zaman içinde bilimsel bilgi ve kaidelerin iptali veya değişmesi durumunda Kur'an âyetlerinin anlaşılması noktasında birtakım problemler çıkabilmektedir. Abdülhay Efendi de bu âyetlerin tefsirinde yeryüzündeki denizler gibi gökte de denizler olduğunu ve bu

denizlerin baş aşağı durduğu halde suyunun Allah'ın emri ile dökülmediğini ifade eder. Biz nasıl göklerdeki yıldızlara bakarsak gök ehline de yerde olan camiler ışık saçan yıldız gibi görünmektedir. Abdülhay Efendi üstelik Râzî'ye dayandırdığı bu görüşün kesinlikle doğru olduğunu belirtmektedir (Abdülhay, vr. 71^b-72^a). Görüldüğü üzere günümüz gökbilimi açısından bu bilgilerin bir karşılığı yoktur. Maksad olarak Allah'ın kudretinin büyüklüğünü anlatan bu âyetler tefsir edilirken bilimsel tefsire başvurulduğu noktada böyle kesin ifadeler kullanılması, ilgili bilimsel kaidelerin değişmesiyle bizzat âyetlerin bilimsel kaidelere, akla ve mantığa aykırı olduğu vehmi ve iddialarına yol açabilmektedir.

Sonuç

Celvetiyye tarikatının önde gelen şeyhlerinden biri olan Abdülhay Üsküdârî ilmî yönüyle dikkat çeken bir Osmanlı âlimidir. Bu çalışmada incelenen Meryem, Yâsîn, Fetih, Rahmân, Nebe', Nâziât, Abese, Tekvîr, İnfîtâr, Mutaffifîn ve Kevser sûreleri üzerine yazdığı 11 sûre tefsirine bakıldığında onun ilmî donanımı ortaya çıkmaktadır. Kaynakları itibariyle Abdülhay Efendi'nin eserini geniş bir tefsir literatürünü mütalaa ederek kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Bu husus Osmanlı dönemi tefsir anlayışının dayandığı kaynakların tespiti açısından önemlidir. Bu, aynı zamanda Abdülhay Efendi'nin bazı açılardan kaynaklarıyla benzer yorumlar ortaya koyduğu şeklinde de değerlendirilebilir. Ama tefsirini yazarken hedeflediği kitle açısından ilmî, kapsamlı ve bazı noktalarda derinlikli bir tefsir ortaya koyduğu söylenebilir. Abdülhay Efendi'nin tefsir etmek için çoğunlukla Mekke döneminde nazil olan sûreleri seçtiği görülmektedir. Bu sebeple fikhî yorumlarına rastlanmamaktadır. Eserde dilbilimsel ve kelâmî bahisler daha fazla yer almıştır. Abdülhay Efendi, sade bir dille kaleme aldığı tefsirlerinde sadece kendi yorumlarıyla yetinmemiş pek çok yerde muhtemel başka görüşleri de zikrederek okura daha geniş bir anlam alanı sunmuştur. Soru cevap üslubu ile muhtemel itiraz ve eleştirileri gündeme taşıyıp cevaplandırmıştır. Eserden Abdülhay Efendi'nin bazı Ulûmü'l-Kur'ân dallarına dair görüşleri de tespit edilebilmektedir. Sözgelimi o, Kur'an'ın tahriften korunmasını meleklerin üstlendiğini belirtmektedir. Bu konuda Kur'an'ın toplanması ve çoğaltılması faaliyetini gerçekleştiren ashâbın da özel bir yerinin olduğu ifade edilebilirdi. Abdülhay Efendi Kur'an'da yer

alan bazı lafzî tekrarları anlam açısından tekrar kabul etmemektedir. Tekrar eden her bir ibarenin, bulunduğu bağlam içinde farklı bir anlama sahip olduğuna dair bu yaklaşımın tefsir faaliyetini zenginleştirdiği söylenebilir. Müteşâbih konusunda ise selef âlimlerinin görüşünü benimsediği görülmektedir. Müteşâbih âyetlerin aslının malum, keyfiyetinin ise meçhul olduğunu ifade ederek te'viline karşı çıkmaktadır. Bununla birlikte bazı müteşâbih ifadeleri mecaza hamlederek kendisi ile çelişmiştir.

Abdülhay Efendi'nin genel tefsir tarzı dirayete dayanmaktadır. Ancak eserde gerekli durumlarda rivayetlere de müracaat edilmiştir. O, öncelikle âyetin anlamını başka bir âyet ile desteklemek ve âyetlerdeki bazı kelimelere yüklediği anlamları diğer âyetlerdeki aynı anlamlı kullanımlarla delillendirmek için âyetleri yine başka âyetlerle tefsir etmiştir. Abdülhay Efendi özellikle akıl yürütmenin pek mümkün olmadığı gaybî konular konusunda hadislerin yanında sahâbe ve tâbiîn kavillerinden istifade etmiştir. Yine âyetlerin tarihî bağlamını tespit noktasında sebab-i nüzûl, mekkî-medenî ve siyer rivayetlerine yer vermiştir. Abdülhay Efendi'nin sûrelerin fezâil ve havâssına dair rivayetlere de düşkün olduğu göze çarpmakta, hemen her sûre için bu tür rivayetleri özenle zikretmektedir. Ne var ki bu rivayetlerin pek çoğu kaynağı açısından sorunludur.

Eserde dirayet açısından beyânî açıklamalar hakimdir. Lügat, sarf, nahiv ve belagata dair dilbilimsel açıklamalara çokça yer verilmiştir. Kelâmî izahlar da eserde önemli bir yer tutmuştur. Akâide dair görüşlerinde Ehl-i sünnet çizgisinin hakim olduğu görülmektedir. Bir Celvetî şeyhi olarak kendisinden işârî yorumlar beklenirken tefsirini beyânî açıklamalar üzerine kurmuştur. Bu husus onun tekke ehlinde daha geniş bir kitleyi hedeflediğini göstermektedir. Eserde yer alan az miktardaki bu tasavvufî çıkarımları literatürde bilinen yorumlardır. Abdülhay Efendi'nin pozitif bilimlere de ilgi duyduğu görülmektedir. Fakat bilimsel tefsire dair izahları tenkide açıktır. Döneminin çeşitli bilimsel verilerinden ve bazı kaynaklardan hareket etmesi Abdülhay Efendi'yi hatalı yorumlara sevk etmiştir. Bu durum âyetlerin bilim ve akla aykırı olduğu vehim ve iddiasına yol açma ihtimaline karşı bilimsel tefsire dayalı yorumlarda dikkatli olunması gerektiğini çok açık göstermektedir.

Kaynakça

Abay, M. (1999). Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası. *Divân: İlmi Araştırmalar*, 6 (1), 249-303.

Abay, M. (2011). Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 18 (9), 67-137.

Abdülhay Celvetî el-Üsküdârî. *Fethu'l-Beyân li-Husûli'n-Nasr ve'l-Feth ve'l-Emân*. Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 34.

Abdülhay Celvetî el-Üsküdârî. *Tefsîr-i Ba'z-ı Suver-i Kur'âniye*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. NEKTY02201.

Aclûnî, İ. (1351). *Keşfü'l-Hafâ ve Müzülü'l-İlbâs Amma'stühira mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî.

Ahmed b. Hanbel (1403/1983). *Fezâilü's-Sahâbe*. thk. Vasiyyullâh Muhammed Abbâs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.

Ahmed b. Hanbel (1416/1995). *el-Müsned*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Hadîs.

Akkaya, V. (2016). Abdulhay Celvetî'nin 'Şerh-i Gazel-i Hacı Bayrâm-ı Velî' Adlı Eseri. *Uluslararası Hacı Bayrâm-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı: 25-26 Mayıs 2016*. Ankara: Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği, II, 471-478.

Alçı, G. (2012). Üsküdar'da Kayserili Halil Paşa Türbesi ve Bağlı Birimler. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 4, 74-88.

Aydar, H. (2017). 17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketini Panoramik Bakış. *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 59-206.

Aydemir, A. (1995). Fezâilü'l-Kur'ân. *DİA*, XII, 532-534.

Ayvansarayî, H. (1281). *Hadikatü'l-Cevâmi'*. haz. Ali Satı'. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Beyhakî, A. (1423/2003). *Şuabü'l-İmân*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.

Birişik, A. (2012). Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011*, İstanbul: Ensar Yayınları, 199-240.

Birişik, A. ve Arpa, R. (2011). Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 18 (9), 191-232.

Buhârî, M. (1400). *el-Câmiu's-Sahîh*. nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb v.dğr. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye ve Mektebetühâ.

Bursalı, M. (1333-1342). *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Cürcânî, Yahyâ b. el-Hüseyin b. İsmâîl b. Zeyd eş-Şecerî (1422/2001). *Tertibü'l-Emâli'l-Hamîsiyyeti li's-Şecerî*. thk. Muhammed Hasan İsmâîl. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Demir, Z. (2006). *XIII-XVI. Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Doğan, İ. (2011). *Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Ebû Dâvûd, S. (1418/1997). *Sünenü Ebî Dâvûd*. nşr. İzzet Ubeydü'd-Deâs-Âdil es-Seyyid. Beyrut: Dâru İbn Hazm.

Ebussuûd, (t.s.). *Tefsîru Ebi's-Su'ûd: İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Riyâd: Mektebetü'r-Riyâdi'l-Hadîsiyye.

Erdemir, A. (1999). *Anadolu Sahası Musikîşinas Dîvan Şairleri*. Ankara: Türk Sanatı ve Eğitimi Vakfı Yayınları.

Eroğlu, M. (1997). Havâssü'l-Kur'ân. *DİA*, XVI, 522-523.

Fazlıoğlu, İ. (2017). Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşumundaki Yeri ve Önemi. *Nazarî Ufuk: İslâm Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*, İstanbul: Papersense Yayınları, 200-265.

Gönel, H. (2014). *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=6085> (erişim tarihi: 20.06.2018).

İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî (1418/1997). *Mu'cem*. thk. Abdülmuhsin b. İbrâhîm b. Ahmed el-Hüseynî. Suûd: Dâru İbni'l-Cevzî.

Kaya, M. (2012). Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri. *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011*, 301-338.

Kut, G. (1999). Anadolu'da Türk Edebiyatı. *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*. edit. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul, I, 26-68.

Maden, Ş. (2011). Osmanlılarda el-Keşşâf ve Envârü't-Tenzîl Hâşiyeleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 18 (9), 241-273.

Maden, Ş. (2017). Osmanlı 17. Yüzyılında Sûfi Müfessir Abdülhay Celvetî ve Fetih Sûresi Tefsiri. *Sahn-ı Semân'dan Dârulfunûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler)-XVII.Yüzyıl*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 207-240.

Mâtürîdî, E. (2005-2007). *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. İstanbul: Dâru'l-Mîzân.

Merbûh, A. (2017), Zâhiratü't-Tekrâr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm Hakikatühâ ve Mekâsîdühâ. *Mecelletü Târihi'l-Ulûm*, 5 (3), 280-300.

Mertoğlu, M. S. (2011). Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Kur'an ve Tefsir Literatürüne Toplu Bir Bakış -Birincil Eserler ve Onlara Dair İncelemeler-. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 18 (9), 9-66.

Muslu, R. (2004). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Özcan, N. (1998). Abdülhay Celvetî. *DİA*, I, 227-228.

Öztürk, M. (2012). *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Râzî, F. (1981). *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî: et-Tefsîrü'l-Kebîr: Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- Sâlim, M. (1315). *Tezkire-i Sâlim*. Dersaâdet: İkdâm Matbaası.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmanî*. nşr. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Şimşek, S. (2006). Edirne ve çevresinde Celvetilik ve Celvetîler. *Üsküdar Sempozyumu III: Azîz Mahmud Hüdâyî Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 20-22 Mayıs 2005*, II, 101-124.
- Tirmizî, M. (t.s.). *el-Câmiu's-Sahîh: Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Mektebetü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Tiryaki, M. Z. ve Kamuran G. (2016). Üsküdârî, Mehmed Emin, *DİA*, Ek-2, <https://islamansiklopedisi.org.tr/uskudari-mehmed-emin> (erişim tarihi: 06.07.2018).
- Türkoğlu, S. (2018). Abdülhay Celvetî'nin *Şerh-i Gazel-i Hacı Bayrâm-ı Velî* Adlı Eseri. *Diyalektolog Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 163-179.
- Vassâf, H. *Sefîne-i Evliyâ*. Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2307.
- Yavuz, Y. Ş. (2006). Müteşâbih. *DİA*, XXXII, 204-207.
- Zehebî, M. (1424/2003). *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe.
- Zerkeşî, B. (1408/1988). *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Fikr.

